Osztályok és osztályviszonyok a rendszerváltás után

Budapest, 2004

© **Wirth Ádám**
ISBN 963 430 920 8
Elõkészítés: Frencz Lajos
Szedés, tördelés: Galács László
Nyomás: UNIO Kuvert Kft.
Budapest

Tartalom

I.

Politika és osztályszemlélet

Ámítás és önámítás a politikában ... 4
A politika mozgatórugói ... 6
Osztályfogalom ... 7
Az osztályviszonyok történelmi dialektikája ... 9

II.

Osztályok a mai magyar társadalomban

1. A magyarországi kapitalizmus jellegzetességei ... 11
2. Tőkésosztály ... 13
   Történelmi folytonosság és új eredeti tőkefelhalmozás ... 13
   Külföldi tőke, komprádor réteg, nemzeti burzsoázia ... 14
   Tőkések és menedzserek ... 15
3. Bérmunkások osztálya ... 16
   Elveszett létbiztonság ... 16
   A bérmunkásosztály összetétele ... 17
   A magyarországi munkásosztály történelmi fejlődése ... 17
   Ipari munkásság ... 19
   Szolgáltató ágazatokban dolgozók ... 20
   Mezőgazdasági munkások ... 21
   Szellemi munkát végzők ... 22
   Kényszervállalkozók, feketemunkások, inaktívak ... 22
4. „Középrétegek" ... 22

III.

Új történelmi feladat: a munkásosztály politikai újraszervez dése

Tetszhalott proletariátus ... 25
Feléled-e a tetszhalott? ... 26
Az osztállyá szerveződés történelmi folyamata ... 28
Az osztályegyesülés szervezeti formája ... 29
Osztálypolitika és szövetségi politika ... 32
Politikai osztálytudat ... 33

I.

Politika és osztályszemlélet

Ámítás és önámítás a politikában

A politikában napjainkban szélesen elterjedt a tömegek becsapása, a választókat félrevezetõ demagógia, a politikai manipuláció. „Választások nélkül korunkban nem lehet meglenni; tömegek nélkül semmire sem megyünk, márpedig a tömegeket a könyvnyomtatás és a parlamentarizmus korában *nem lehet* vezetni a hízelgés, a hazugság, a szemfényvesztés szélesen elágazó, módszeresen folytatott, szilárdan alátámasztott rendszere nélkül, divatos és népszerû jelszavak hangoztatása nélkül" – jellemezte Lenin a burzsoázia politikai gyakorlatát (Lenin Összes Mûvei, a továbbiakban LÖM 30. kötet 170. oldal). A hízelgés, a hazugság, a szemfényvesztés a polgári demokráciákban „szélesen elágazó, módszeresen folytatott, szilárdan alátámasztott rendszerré" vált.

A politika „piacán" egymással versengõ **pártok** árulják kétes értékû portékájukat, megváltó eszméiket, megtévesztõ ígéreteiket, kábító szólamaikat. Választási programjaik és ígéreteik sokszor szinte megkülönböztethetetlenek egymástól. A jobboldali pártok programjában baloldali jelszavakkal találkozhatunk. Magukat baloldalinak nevezõ pártok jobboldali szólamokat vesznek át. Jobboldali pártok hevesen bírálnak más jobboldali pártokat. Baloldaliak támadnak baloldaliakat. Nem csoda tehát, hogy a politikai frázisok, szólamok és ígéretek kavalkádja könnyen megtéveszti a politikában járatlan, ideológiailag felkészületlen, az ámítás és önámítás hálójában vergõdõ egyszerû embereket.

A tõkéseknek elegendõ szabad idejük, anyagi eszközük, speciális ismeretük van ahhoz, hogy a politika alakításában személyesen vegyenek részt, vagy pedig megvásárolják a „hivatásos politikusokat", az úgynevezett „politikai osztályt", a „politikai elitet". Kapitalista társadalomban a tõkésosztály tartja ellenõrzése alatt az állami apparátust, az elnyomó gépezetet. Érdekeit jól kiépített szervezetei és intézményei segítségével érvényesíti. Kezében van a sajtó, az elektronikus média, a könyvkiadás. De hogyan érvényesíthetik saját érdekeiket, politikai akaratukat azok a nincstelen dolgozók, akiknek ilyen eszközeik és lehetõségeik nincsenek, akiknek nincs gazdasági, katonai és politikai hatalmuk, saját sajtójuk, tömegkommunikációs eszközeik, ideológiai intézményeik? Akik a politikában legtöbbször az ámítás és önámítás kiszolgáltatott áldozatai.

A politikára vonatkozóan is igaz, hogy az „az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik". Következésképen: „az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok" (Marx-Engels Mûvei, továbbiakban MEM, 3. kötet 45. oldal).

Az „uralkodó gondolatok" osztálytartalmát elfedi az „ideológia" és „ideológusok" látszólagos önállósága. „Az osztályon belül az egyik rész az illetõ osztály gondolkodóiként lép fel, [...] míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhoz inkább passzív és receptív módon viszonyulnak, mert õk a valóságban aktív tagjai az osztálynak és kevesebb idejük van ahhoz,

hogy saját magukról illúziókat és gondolatokat alkossanak" (MEM 3. kötet 46. oldal). Az osztály és az ideológus viszonyáról írta Marx: nem kell azt képzelni, hogy a kispolgár ideológiai képviselői valamennyien szatócsok, vagy ezek rajongói. „Műveltségük s egyéni helyzetük tekintetében olyan távol állhatnak tőlük, mint ég a földtől. Ami őket a kispolgár képviselőivé teszi, az az, hogy a fejükben nem jutnak túl azokon a korlátokon, amelyeken amaz az életben nem jut túl, hogy ezért ők az elméletben ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtatnak, amelyekre amazt hajtja a gyakorlati életben az anyagi érdek és a társadalmi helyzet. Egyáltalán ez a viszonyuk valamely osztály *politikai és irodalmi képviselőinek* ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek" (MEM 8. kötet 132. oldal). Ma is ez a viszony az uralkodó tőkésosztály és az úgynevezett „politikai osztály" (politikai elit) között.

A politika aktív szereplőinek (pártoknak és politikusoknak) kapcsolata az általuk képviselt osztállyal sok tekintetben rejtve van. Politikusok és pártjaik általában nem annak alapján ítélhetők meg, amit magukról mondanak, sem pedig annak alapján, hogy mi a szociális származásuk, személyes helyzetük, politikájuk és politikai tevékenységük *objektív* tartalma minősíti őket. A *polgári* pártok és politikusok nem attól polgáriak, mintha ők maguk személyükben mind tőkések lennének, hanem attól, hogy politikájukkal objektíve a tőkésosztály érdekeit fejezik ki és szolgálják.

Az elmúlt századok során az uralkodó osztály **a kormányzás többféle módszerét** alakította ki. Hol váltogatva, hol kombinálva ezeket. Az egyik: az erőszak leplezetlen alkalmazása, a munkásmozgalom erőszakos elnyomása, minden engedmény megtagadása a munkásmozgalomtól, a régi és elavult intézmények feltétlen védelme, a demokratikus reformok elvetése, stb., vagyis: jobboldali konzervativizmus és antidemokratizmus a politikában. Ennek a kormányzati módszernek az imperializmus korszakában szélsőséges formája a fasizmus, a finánctőke legreakciósabb részének erőszakos diktatúrája. A másik módszer: a látszatengedmények, a reformok irányában tett lépések, a demokratikus politikai jogok bővítése, a burzsoázia osztályuralmát demokráciának álcázó politikai liberalizmus.

A burzsoázia a kétféle módszert nem a politikusok gonosz számítása, nem is a véletlen folytán, hanem a saját helyzetében rejlő ellentmondásosság következtében váltogatja. A tőkés társadalom egyfelől nem működhet és fejlődhet sikeresen, ha a társadalomban nincs egyfajta stabilizálódott, a tőkésosztály uralmát legitimáló képviseleti rendszer, ha a lakosság nem rendelkezik bizonyos politikai jogokkal (gyülekezeti joggal, szavazati joggal stb.). Másfelől, a burzsoázia osztályuralmának feltétlen érvényesítése szükségszerűen megköveteli az erőszakos politikai módszerek alkalmazását, a burzsoázia osztályuralmát veszélyeztető helyzetekben akár az erőszak legszélsőségesebb formáját is. A tőkés politikai rendszer természetéből fakadóan Janusz-arcú. Egyik arca a polgári demokrácia, a hatalom kvázi-demokratikus gyakorlása. Másik arca – szükség esetén – a nyílt erőszak alkalmazása, a demokratikus jogok lábbal tiprása, a fasiszta diktatúra.

Az imperializmus korszakában erősödik a burzsoázia osztályuralmának antidemokratikus jellege. A polgári demokrácia hagyományos formáit egyre inkább az osztályuralom nyíltan erőszakos (fasiszta, fasisztoid, félfasiszta) formái váltják fel. A polgári demokrácia kialakulása a dolgozó osztályok tömegeiben is felébresztette a demokrácia igényét. A polgári demokrácia lehetőségeit (gyülekezési szabadság, parlamentarizmus, általános választójog) a dolgozó tömegek saját érdekeik védelmére használják fel. A tőkés osztályuralom nyíltan erőszakos formájának fokozott érvényesülésével a dolgozó osztályok számára a fasizmussal szemben előtérbe kerül a demokrácia védelméért folytatott harc.

A szocialista forradalmat megvalósítani, és végig vinni, csak az a proletariátus képes, amely „a demokráciáért folytatott harcban nevelődött" (Lenin). A polgári demokrácia védelme a munkásosztály számára a demokrácia kiszélesítéséért folytatott politikai harc egyik formája. Ebben a harcban a munkásosztály pártja önálló politikai erőként lép fel.

Az uralkodó tőkésosztály a politikai valódi mozgatórugóinak leplezésére, a munkásosztály politikai leszerelésére az „ámítás és önámítás" minden lehetséges eszközét felhasználja. Megpróbálja megvásárolni a munkásosztály egyes rétegeit, és árulásra bírni a munkáspolitikusok egy részét. A munkásmozgalmon belül elsősorban az opportunista irányzatot képviselő csoportokat támogatja. Az elégedetlen tömegek megtévesztésére felhasználja a szociális és nemzeti demagógiát, amely a tőkés rendszer lényegének valóságos bírálata helyére részjelenségek látszat-bírálatát, nemzeti, faji, vallási alapú bűnbakkeresést állítja.

A demagógok a munkásosztály legveszedelmesebb ellenségei – figyelmeztetett Lenin. „Azért a legveszedelmesebbek, mert felszítják a tömegek rossz ösztöneit, mert az elmaradott munkás nem tudja felismerni demagóg ellenségeit, akik barátaiként lépnek fel. Azért legveszedelmesebbek, mert a zűrzavar és az ingadozások időszakában mi sem könnyebb, mint demagóg frázisokkal magukkal ragadni a tömeget, amelyet aztán csak a legkeservesebb megpróbáltatások tudnak meggyőzni tévedéséről" (LÖM 6. kötet 113. oldal). A politikában ma is a „zűrzavar és ingadozások" időszakát éljük, amikor viszonylag könnyű megtéveszteni a tömeget, melyet csak a legkeservesebb megpróbáltatások józaníthatnak ki.

A szélsőjobboldali mozgalmak – a tömegek növekvő szociális elégedetlenségét meglovagolva – időnként antikapitalista jelszavakat hangoztatnak. A jobboldali-szélsőjobboldali mozgalmak által képviselt *primitív reakciós antikapitalizmus* a tőke uralma elleni osztályharcot antiszemitizmussal és rasszizmussal helyettesíti, mesterségesen felkorbácsolva a nacionalista, rasszista indulatokat. Az antiszemitizmus Engels szerint „nem egyéb, mint a középkori, hanyatló rétegek reakciója a modern társadalommal szemben, amely lényegileg tőkésekből és bérmunkásokból áll, s ezért – látszatra szocialista mezben – csak reakciós célokat szolgál, egyik válfaja a feudális szocializmusnak, ehhez pedig nekünk nem lehet közünk" (MEM 22. kötet 46. oldal). Az antiszemitizmus, a primitív antikapitalizmus, a szociális demagógia korunkban is reakciós célokat szolgál, s ma sem lehet hozzá semmi közünk.

A politikai „ámítás és önámítás" veszélyes formája az apolitikusság, politikamentesség hirdetése a tömegek számára. Az apolitikusság és politikamentesség a politikát (a közügyek befolyásolását és ellenőrzését) a gyakorlatban a tőkésosztály politikai képviselőinek és kiszolgálóinak engedi át. A munkásosztály nem engedheti át a politika terepét az uralkodó kizsákmányoló osztálynak, sem az úgynevezett „politikai elitnek". Engels szerint a „politikától való tartózkodás" prédikálása tönkre teszi a munkáspártokat. „Ha tartózkodást prédikálnánk nekik, az, annyit jelentene, hogy a burzsoá politika karjába kergetjük őket"(MEM 17. kötet 382. oldal). A munkásosztálynak saját érdekeinek érvényesítéséhez, forradalmi céljának eléréséhez önálló politikai erővé kell önmagát szerveznie, önálló politikai erőként kell résztvennie a politika alakításában. Ehhez fel kell ismerni és tudatosítani kell a politika valódi mozgatórugóit.

A politika mozgatórugói

„A politikában az emberek mindig az ámítás és önámítás együgyű áldozatai voltak és azok is maradnak, amíg meg nem tanulják, hogy bármely erkölcsi, vallási, politikai, szociális frázis, nyilatkozat, ígéret mögött fel kell fedniük egyik vagy másik *osztály érdekeit*" (LÖM 23. kötet 46. oldal).

Az utóbbi években Magyarországon a politikai szóhasználatból, a politológiai és társadalomtudományi irodalomból szinte teljesen eltűnt az osztály fogalma. Mintha osztályok nem is lennének, tehát, Könyves Kálmán boszorkányaihoz hasonlóan, ne is essék róluk szó. Osztályszemlélet, osztálypárt, osztálypolitika, állítólag, elveszítették minden létjogosultságukat. Használatukat a politikusok és politológusok kerülik, mint ördög a tömjénfüstöt. Különösen

furcsa, ha, „korszerûségre", „megújulásra", „harmadik útra" hivatkozva, magukat baloldalinak nevezõ politikusok és értelmiségiek teszik ezt. „Az osztályok helyébe a társadalmi kiscsoportok lépnek", "az osztálypártok ideje lejárt" – olvashattuk a nagyvállalkozó-szocialista politikus cikkében. (*Gyurcsány Ferenc:* „A polgári balközép", Népszabadság).

Komolyabb szociológiai munkákban találkozni az idézett megállapítástól eltérõ véleménynyel is. Egy nemzetközileg is ismert magyar nem-marxista szociológus például összehasonlító kutatásai alapján arra a következtetésre jutott: „a posztkommunizmus elsõ éveiben fokozódott az osztályszemlélet jelentõsége". Tanulmánya címében meglepetten kérdezi: „újjáéled az osztályszemlélet?" (lásd: *Szelényi Iván* tanulmányát az Eszmélet / 32. számában) Az „osztályszemlélet újjáéledése" azonban nem lehetséges **elméleti alapok**, az osztály fogalmának, az osztályok szerepének és kölcsönös viszonyuknak elméleti tisztázása és átgondolása, a marxista osztályelmélet felújítása és alkalmazása nélkül.

A marxizmus elnémítása, elhallgatása, meghamisítása és eltorzítása idején fontos *helyreállítani és megvédeni* a marxizmus klasszikusainak eredeti tanításait. Egyrészt a polgári ideológia rágalmaival és hamisításaival, másrészt a mozgalmon belüli korábbi torzulásokkal és leegyszerûsítésekkel szemben. A marxista osztályelmélet értelmezésében a klasszikusi forrásokból („csak tiszta forrásból") kell merítenünk. A klasszikusok megállapításait idézzük, hogy azok alapján hiteles képet alkothassunk magunknak tanításukról, ami elengedhetetlen feltétele az alkotó alkalmazásnak és továbbfejlesztésnek is. A marxistákat ellenfeleik gyakran vádolják ortodoxiával és dogmatizmussal. Az ilyen vádakra válaszolva írta Lenin: „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezõleg, meggyõzõdésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettõl" (LÖM 4. kötet 171-172. oldal). A revizionisták elvetették Marx tanításainak lényeges részeit, azokat a marxizmustól idegen nézetekkel cserélték fel. Ezzel szemben a következetes marxisták a „marxi elmélet útján kívántak *haladni*, a változó feltételeknek megfelelõen akarták *alkalmazni és továbbfejleszteni* a marxizmus alapvetõ tételeit" (LÖM 3. kötet 591. kötet). Mi ma is a marxi elmélet útján akarunk elõre haladni, mert meggyõzõdésünk, hogy ezen az úton haladva „egyre közelebb jutunk az objektív igazsághoz (anélkül, hogy valaha is kimerítenõk), *minden más úton haladva* csak zagyvasághoz és hazugsághoz juthatunk" (LÖM 18. kötet 129. oldal).

Marx saját szerepét az osztályelmélet kidolgozásában röviden így jellemezte: „Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levõ osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának felfedezése. Polgári történelemírók már jóval elõttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlõdését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán a *termelés fejlõdésének meghatározott történelmi szakaszaihoz* van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerûen *a proletariátus diktatúrájához* vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez* és az *osztály nélküli társadalomhoz.*"(MEM 28. kötet 479. oldal)

Osztályfogalom

A társadalomtudományok törekvése, hogy a társadalom életében az „egyénit" (individuálist) „társadalmira" vezessék vissza. A polgári szociológusok többsége az „egyénit" a „csoportok" (kiscsoport) fogalmának bevezetésével vezeti vissza a társadalmira. A „csoport" fogalma azonban túlságosan általános és határozatlan, nincs biztos és megbízható ismérve. A csoportok egyaránt megkülönböztethetõk szociális, vallási, néprajzi, etnikai, politikai, vagy

bármilyen más önkényesen kiválasztott kritérium alapján. A marxista osztályelmélet a megmutatja a nagy társadalmi csoportok legfontosabb objektív kritériumát. Az egyének tetteit meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül az egyének ama nagy csoportjainak tetteire vezeti vissza, amelyek **„a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól – egyszóval azoknak az osztályoknak tetteire, amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározza"** (LÖM 1. kötet 399. oldal).

A marxista osztályelmélet lehetővé teszi, hogy a történelmi események látszólagos káoszban objektív törvényszerűségeket fedezzünk fel. „Valamely adott társadalom vagy a társadalmak valamely adott csoportja valamennyi tagjának törekvéseit kell a maguk összességében tanulmányoznunk, hogy tudományosan meghatározhassuk e törekvések eredményét. Az ellentétes törekvések forrása pedig az, hogy azok között az *osztályok* között, amelyekre egy társadalom tagozódik, helyzetüket és életkörülményeiket tekintve különbségek mutatkoznak." (LÖM 26. kötet 51. oldal)

Marx osztályelmélete a társadalom anyagi gazdasági viszonyainak konkrét elemzésére épül. „A népesség, írta Marx a politikai gazdaságtan módszertani alapvetésében, elvonatkoztatás, ha elhagyom az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok megint csak üres szó – ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árút stb."(MEM 13. kötet 166. oldal) *A tőkében* Marx az osztályokat a harmadik kötetben összegző módon a tőkés termelési mód részletes tárgyalása után (52. fejezet: *„Az osztályok"*) tervezte tárgyalni. A fejezet második oldalán Marx kézirata, sajnos, megszakad. Egyes Marx-kritikusok (például *Vajda Mihály*) a fejezet befejezetlenségében az osztályok problémájának állitólagos megoldatlanságát látja Marxnál. Valójában a *Tőke* „Osztályok" című fejezete ebben a befejezetlen formában is, Marx többi munkájával teljes összhangban, a tőkés társadalom osztályainak elméletileg következetes megközelítését és értelmezését tartalmazza. „Mi teszi a bérmunkásokat, tőkéseket, földtulajdonosokat a három nagy osztály alkotóivá?" – teszi fel a kérdést Marx (MEM 25. kötet 833. oldal). A megoldás kulcsa a tulajdonviszonyokban, specifikusan a tőkés tulajdonviszonyokban lelhető fel, amelyek, ahogy Marx kimutatta, szükségszerűen kitermelik és újratermelik, a tőkés társadalomra jellemző osztálytagozódását. Ez azonban Angliában, a kapitalizmus „klasszikus" hazájában sem jelentkezett tiszta formában. A határvonalakat, mutatott rá Marx, „mindenütt közép és átmeneti fokok homályosítják el", „a társadalmi munka megosztása további különbségeket", „az érdekek és helyzetek végtelen tarkaságát" – az osztályok belső tagolódását – idézi elő. Ebből következik, hogy az osztálytagozódás konkrét vizsgálata során minden országban az alapvető osztályok mellett a „közép és átmeneti fokokat" és az egyes osztályok belső tagozódását is vizsgálni kell.

Az „osztály" fogalmával az elmúlt évszázadban polgári szociológusok munkáiban is gyakran találkozhattunk. A döntő azonban nem a szóhasználat azonossága, hanem az elméleti tartalom, amellyel ezt a fogalmat használják. Egy amerikai szociológus jegyezte meg: „az osztályfogalom végül is különböző dolgokat jelent attól az elméleti kontextustól függően, amelybe helyezzük" (*Leonard Reissman*: Les classes sociales aux États Unis). Ezért fontos a *marxista osztályfogalmat* világosan megkülönböztetnünk a polgári szociológiában használt „osztályfogalmaktól".

Az osztály marxista fogalmának tömör definícióját – Marx tanításai alapján – Lenin fogalmazta meg: marxisták **„osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módja és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan nagy csoportjai, amelyek közül az egyik eltulaj-**

donítja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különbözõ a helyzetük".(LÖM 39. kötet 15. oldal)

Polgári szociológusok az osztálykülönbségeket gyakran szakmai különbségekkel, jövedelemkülönbségekkel, életmódbeli különbségekkel keverik össze, ami. szemléltetõen illusztrálja a polgári szociológiának azt a törekvését, hogy „kitörölje magának az osztálynak a fogalmát, kiküszöbölje magának az osztályharcnak az eszméjét" (LÖM 5. kötet 173-174. oldal). Az „osztályokat" nominális statisztikai kategóriává degradálják, „status-csoport", „szociális csoport", „társadalmi réteg", stb. fogalmával helyettesítik.

Az osztály fogalmát sokan a társadalom tagjainak („szereplõinek") valamiféle egyszerû „osztályozására" (klasszifikációjára) vezetik vissza. Ezt teszi, Marx elméletét többek között *Weber, Mills, Bourdieu* elméleteivel vegyítve, osztályokkal foglalkozó írásaiban, *Szalai Erzsébet* magyar „rendszerkritikus" szociológus is. „*Osztályozni* a társadalomtudományban annyit tesz, mint egymáshoz hasonló és másoktól különbözõ társadalmi szereplõket különbözõ fogalmi kategóriák alá sorolni" - írja. A „osztályozás" (klasszifikáció) kérdésének középpontba állítása relativizálja és szubjektivizálja az osztály fogalmát. Bármilyen tulajdonság választható az „osztályozás" kritériumául, a választott kritérium alapján pedig tetszés szerint képezhetõk "osztályok". Az osztály, ebben a felfogásban, nem az anyagi társadalmi viszonyokban gyökerezõ, szükségszerûen újratermelõdõ objektív társadalmi képzõdmény (mint a marxizmusban), hanem szubjektív „osztályozás" eredménye.

Könyvében („*Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*") Szalai Erzsébet az osztályelméletet egyfajta elitelmélettel helyettesíti. Empirikus vizsgálatokkal alátámasztott, sok tekintetben találó elemzését és bírálatát adja a „gazdasági elit" összetételének, amelynek ugyan szerinte is vannak a kizsákmányolás elemeit is tartalmazó „osztályvonásai", a másik póluson azonban – a munkavállalók atomizáltsága és szervezetlensége okán – szerinte egyáltalán nem beszélhetünk osztályról. Arra következtetésre jut, hogy „a magyarországi újkapitalizmus viszonyainak elemzésénél *el kell vetnünk az osztályelemzést*". (Szalai Erzsébet koncepciójának vitája, értékelése és bírálata az *Eszmélet 54.* számában olvasható. A munkásosztály létezésének vagy nem-létének kérdésére késõbb még visszatérünk.)

Egy idõben az osztályfogalom leegyszerûsítõ értelmezése a munkásmozgalmon belül is elterjedt. A politikai gyakorlatban az osztályszemlélet sokszor emberek származás szerinti megkülönböztetésére – kategorizálására - egyszerûsödött, negatív vagy pozitív elõjellel politikai diszkriminációs intézkedések (egyetemi felvétel, beiskolázás, kitelepítések, juttatások, lakáselosztás, tagfelvétel stb.) indoklására szolgált. Az osztályok emlegetése nem ritkán üres politikai frázissá változott. Az osztály fogalmáról, az osztályszemlélet jelentõségérõl sokak fejében valamiféle vulgarizált kép alakult ki. Ezért is szükséges az osztály fogalmának autentikus marxista értelmezését helyreállítanunk.

Az osztályviszonyok történelmi dialektikája

Minden nagy **történelmi korszakban** vannak, voltak és lesznek, „részleges mozgások, hol elõre, hol hátra", „kitérõk és vargabetûk", „elhajlások a fejlõdés fõ irányától, a mozgalmak átlagos típusától, átlagos ütemétõl". „Nem tudhatjuk, milyen gyorsan és milyen sikerrel fognak kibontakozni az adott korszak egyes történelmi mozgalmai. Azt azonban tudhatjuk és tudjuk is, hogy *melyik osztály* áll egyik-másik korszak középpontjában, meghatározva e korszak fõ tartalmát, fejlõdésének fõ irányát, az adott korszak történelmi viszonyainak fõ sajátosságait stb. Csakis ezen az alapon, vagyis csak akkor építhetjük fel taktikánkat helyesen, ha elsõsorban figyelembe vesszük a különbözõ „korszakoknak" (nem pedig egyes országok történelmi epizód-

jainak) fõ megkülönböztetõ vonásait; és csakis az adott korszak alapvonásainak ismerete szolgálhat alapul ahhoz, hogy egyik vagy másik ország részletesebb sajátosságait számba vehessük"(LÖM 26. kötet 131. oldal).

A proletariátus történelmi feladata, forradalmi küldetése az osztálynélküli társadalom megteremtése. Az osztálytársadalomtól az osztálynélküli társadalomhoz vezetõ átmenet egy egész történelmi korszakot vesz igénybe. Mint minden nagy történelmi korszakban, ebben a korszakban is vannak „részleges mozgások, hol elõre, hol hátra", „kitérõk és vargabetûk", „elhajlások a fejlõdés fõ irányától, a mozgalmak átlagos típusától, átlagos ütemétõl". Ilyen a szocialista országokban a huszadik század utolsó évtizedében végbemenet „rendszerváltás" (ellenforradalmi tõkés restauráció) is. Retrográd „hátramozgást" jelentett a történelemben. A részleges történelmi mozgások, kitérõk, vargabetûk és elhajlások ellenére a korszak fõ tartalmát, fejlõdésének fõ irányát azonban hosszú távon és világméretekben ma is a munkásosztálynak a kapitalizmus forradalmi meghaladásáért és egy új osztályok nélküli társadalomért folytatott világméretû harca határozza meg.

A munkásosztály politikájának tudományos megalapozásához elengedhetetlen, hogy „az osztályerõviszonyokat és minden egyes történelmi helyzet sajátosságait a legpontosabban, objektíve ellenõrizhetõ módon számbavegyük". A helyes politikai taktika elméleti premisszáit a munkásmozgalomban Marx dolgozta ki. „Marx a proletariátus legfõbb taktikai feladatának meghatározásában szigorúan alkalmazkodott dialektikus materialista világszemléletének valamennyi premisszájához. Az élenjáró osztály taktikája csak akkor lehet helyes, ha objektíve számba veszi az adott társadalom valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét, tehát számba veszi ennek a társadalomnak és más társadalmaknak a viszonyát is. Ennek során az összes osztályokat és az összes országokat nem statikusan, hanem dinamikusan vizsgálja, vagyis nem mozdulatlan állapotukban, hanem mozgásukban. A mozgást nemcsak a múlt, hanem a jövõ szempontjából is vizsgálja, mégpedig nem az „evolucionisták" sekélyes felfogása alapján, akik csak lassú változásokat látnak, hanem dialektikusan. [...] A proletariátus taktikájának a fejlõdés minden fokán, minden idõpontban számolnia kell az emberi történelemnek objektív dialektikájával".(LÖM 26. kötet 67. oldal) Vizsgálni és elemezni kell az egyes osztályok „fejlõdési feltételeit", „az egyik osztályból a másikba, a múltból a jövõbe vezetõ *átmeneti* fokoknak bonyolult szövevényét".

Társadalmunk osztályviszonyait a marxizmus szellemében a „dialektikus materialista világszemlélet premisszái alapján": azaz **konkrétan és objektívan** (vagyis „a fejlõdés objektív fokával számolva", „objektíve ellenõrizhetõ módon"), **komplex módon** (vagyis „a társadalom valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét" vizsgálva) és **dialektikusan** (vagyis „mozgásában, fejlõdésében", „nemcsak a múlt, hanem a jövõ szempontjából is", „az egyik osztályból a másikba, a múltból a jövõbe vezetõ átmeneti fokoknak bonyolult szövevényén" keresztül) kell vizsgálnunk és elemeznünk. Erre tesz kísérletet a tanulmány következõ fejezete.

II.

Osztályok a mai magyar társadalomban

1. Magyarországi kapitalizmus

A múlt század utolsó évtizedében Magyarországon a „rendszerváltással" retrográd fordulat ment végbe. A tulajdonviszonyok és az osztályviszonyok, gyökeresen átalakultak. A „rendszerváltás" előtt a gazdaság több mint 90 százaléka állami és szövetkezeti tulajdonban volt. A magánszektor statisztikailag hivatalosan 5-6 százalékot képviselt. A valóságban, a „második gazdaság" révén, szélesebb körben léteztek és hatottak magántulajdonosi viszonyok. Különböző formákban (vállalati gazdasági munkaközösségek, informális piaci gazdasági kapcsolatok) jelen voltak, és terjedtek az állami és szövetkezeti szektoron belül is. A privatizációval a korábbi állami tulajdon nagy része magántulajdonba került. A kárpótlással és a szövetkezeti földtulajdont rendeletileg megszüntető földtörvénnyel szétverték a korábban jól működő termelőszövetkezeteket. A végbement „retrográd fordulat" a kapitalizmust restaurálálta. Magyarországon újra kapitalizmus („újkapitalizmus") alakult ki.

A **privatizálás** több szakaszban és különböző formákban ment végbe. „Előprivatizáció" révén került magánszemélyek (zömmel a korábbi üzletvezetők) tulajdonába mintegy 10 ezer bolt, vendéglátóhely stb. A „spontán privatizáció" során az állami tulajdon vagyontárgyainak és pénzeszközeinek jelentős része gazdasági társaságok tulajdonába ment át. „Önprivatizáció" útján elsősorban a vállalati menedzsment tagjai jutottak magántulajdonhoz. Több mint ezer állami vállalatot központilag vezérelve (ÁVÜ, ÁPV Rt. közreműködésével) privatizáltak. A közszolgáltató vállalatokat és a bankrendszer zömét 1995-1997 között kézpénzfizetéses formában privatizálták, főként külföldi tulajdonosoknak. A megmaradt termelőszövetkezetek többsége részvénytársaságokká, kft-ékké alakult át. A 90-es évek végére a magántulajdon tőkés formája minden népgazdasági ágban túlsúlyba került.

A privatizálás az állami vagyon nagyfokú elherdálásával járt. Az eredeti vagyonérték háromnegyede eltűnt. Az új (tőkés) tulajdonosok áron alul, jelentős hiteltámogatással, jutottak a privatizált vagyonhoz. Dolgozói tulajdon szerzésére (MRP) csak korlátozott lehetőség nyílt. Csupán néhány kisebb vállalat került dolgozói kollektívák tulajdonába. (A 20 főnél többet foglalkoztató gazdasági szervezetek létszámának mindössze 3 százaléka dolgozik MRP-tulajdonú cégeknél.)

A privatizált vagyon mintegy kétharmada **külföldi tulajdonba** került. A külföldi tulajdon részesedése – tőkeemelés, magyar részvények megvásárlása útján – a privatizálás után tovább növekedett. A külföldi tőkét Magyarországra elsősorban a viszonylag jól képzett olcsó munkaerő, a kedvező piaci lehetőségek, a gyors megtérülés és magas profit kínálkozó lehetősége vonzotta. Sok esetben a külföldi tulajdonosok elsősorban új piacot vásároltak maguknak. A „fogyókúrára" fogott privatizált vállalatokban a termelés és létszám felére-harmadára csökkent, főleg a marketingtevékenységet fejlesztették, a számítógépes ügyviteli rendszert korszerűsítették, az élőmunka termelékenységét növelték. Növelték a külföldi tulajdon arányát a nagy multina-

cionális cégek zöldberuházásai is. Néhány év alatt külföldi kontroll alá került az ipar kétharmada, a távközlés több mint 90 százaléka, az energiatermelés és elosztás közel 60 százaléka, a pénzintézeti szektor 70 százaléka, a kereskedelem fele. A külföldi tőke részaránya a keleteurópai volt szocialista országok közül nálunk a legmagasabb. Fokozta az ország gazdasági függését a gazdag nyugati tőkés országoktól hagyományos keleti piacaink elvesztése is. Multinacionális társaságok, és más külföldi cégek, intézményi befektetők, birtokolják és irányítják a hazai vállalati, pénzintézeti rendszer nagy részét. A külföldi érdekeltségű vállalkozások adták 2001-ben az összes vállalkozás hozzáadott értékének 45 százalékát, miközben az állományi létszám 26 százalékát foglalkoztatták.

A nemzetközi tőkés pénzügyi szervezetek aktív szerepet játszottak a magyarországi rendszerváltásban, amit megkönnyített az ország nagyfokú eladósodása a 70-es és 80-as években. 1989 végén a bruttó külföldi adósságállomány már meghaladta 21 milliárd dollárt. A hitelek folyósítását a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) a gazdaság liberalizálásához, a magánszektor bővítéséhez, a gazdasági szerkezet átalakításához, a jóléti kiadások radikális csökkentéséhez, lényegében teljes gazdasági rendszerváltáshoz kötötték. Az ország külföldi adósságállománya a rendszerváltás után is tovább növekedett, a 90-es évek közepére elérte a 33 milliárd dollárt. 1998-2002 között a bruttó külföldi adósságállomány, állami szektor és magánszektor összesen, 23,3 milliárd euról 38,6 milliárd euróra emelkedett. Az ország gazdaságilag egyre inkább a nemzetközi tőkés gazdasági-pénzügyi „szuperstruktúra" (nemzetközi pénzügyi szervezetek, nagy multinacionális és transznacionális vállalatok) ellenőrzése alá került. A magyarországi kapitalizmus egyik sajátossága a **„félperiferiás"** helyzet, a **külföldi tőke domináló szerepe** a gazdaságban.

A gazdaságban egyfajta **duális szerkezet alakult ki.** Létezik egyfelől a gazdaságnak egy döntően vagy egészében külföldi tulajdonú, a nyugati piachoz kötődő, dinamikusan növekvő része, másfelől egy alapvetően a hazai piachoz kapcsolódó, vegyes tulajdonú, minimális növekedést mutató része. Amíg a külföldi tulajdonú vállalatok és a vámszabadterületi tevékenységek dinamikusan fejlődnek, a hazai tulajdonú kis és középvállalkozások többnyire fennmaradásukért küzdenek. A külföldi tulajdonú cégekben, 2001-ben, a hozzáadott érték 71 százalékkal, a nettó árbevétel 85 százalékkal, a bruttó kereset 52 százalékkal magasabb volt, mint a teljes vállalkozói körben. A vámszabadterületi termelés teszi ki az összes export kétötödét. A külföldi vállalatok vámszabadterületi termeléshez a felhasznált anyagokat döntően külföldről szerzik be, a folyó termelésben mindössze 12 százalék a belföldről beszerzett termékek és szolgáltatások aránya, míg a vámszabad terület nélküli ipar esetében ez az arány 59 százalék. Magasabb technológiai színvonala, koncentráltabb tulajdonosi szerkezete, jobb szervezetsége révén a külföldi tulajdonú szféra a hazai szférából tekintélyes jövedelmet szivattyúz át. Azokon a területeken, ahol magyarországi tevékenységüket nem tartják kifizetőnek, a külföldi vállalatok itteni működésüket hamar megszüntetik, és más – számukra kedvezőbb feltételeket kínáló – országokba települnek.

A magyarországi kapitalizmus több tekintetben a **„vadkapitalizmus"** vonásait mutatja. Az új eredeti tőkefelhalmozódás az „újburzsoázia" gátlástalan zsákmányszerzésével járt. Gazdaság és politika korrupt módon összefonódott. Kliensrendszerek épültek ki. Közpénzek vándoroltak, törvények kijátszásával, „pártközeli" vállalkozásokhoz és magánzsebekbe. Széles körű a „fekete munka" illegális alkalmazása. Miközben széles rétegek nyomorodnak el, a meggazdagodott „újgazdagok" kihívó életmódot folytatnak.

A „vadkapitalizmus" jelenségeit sokan átmeneti tünetnek, az átalakulás múló „vadhajtásának" tekintik, amely a kapitalizmus konszolidálódásával és fejlődével lenyeshető. A „vadkapitalizmussal" szembe állítják a „rendezett kapitalizmust", a „rossz kapitalizmussal" a „jó kapitalizmust", a „karvaly tőkével" a szociálisan érzékeny termelő tőkét, a külföldi tőkével és a globális kapitalizmussal a „nemzeti kapitalizmust". Valójában a dolgozó emberek kizsákmányolása és megnyomorítása magának a kapitalizmusnak a természetében rejlik, ennek csupán

következménye és szélsőséges formája a „vadkapitalizmus". Nem elég az okozat, a „vadkapitalizmus" ellen küzdeni. Az okot kell feltárni és megszüntetni. Az ok pedig maga a tőkés termelési mód.

A tőkés termelési mód lényegéből következik, hogy elválasztja a termelési eszközök tulajdonát a munkától. A munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja. („Saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek szétválását. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék" - MEM 23. kötet 539. oldal). Kapitalista viszonyok között szükségszerűen létrejön, és állandó jelleggel újratermelődik, az egyik oldalon: a **tőkésosztály,** a másik oldalon: a munkaerejét eladni kényszerülő **bérmunkások osztálya**. Tőkésosztály és bérmunkásosztály a kapitalizmusban kölcsönösen feltételezik egymást. Tőkések nem létezhetnek bérmunkások nélkül, akik nem rendelkeznek termelési eszközök tulajdonával és ezért kénytelenek munkaerejüket eladni az őket kizsákmányoló tőkésnek. A magyarországi kapitalizmus osztályviszonyait is a tőkésosztály és a bérmunkásosztály antagonisztikus ellentéte jellemzi.

Milyen ezeknek az osztályoknak a helyzete, összetétele a mai magyar társadalomban? Milyen változásokon mentek a rendszerváltás után? Mi fejlődésük perspektívája?

2. Tőkésosztály

Történelmi folytonosság és új eredeti tőkefelhalmozás

Az új tőkésosztály létrejöttének egyik forrását az **egykori tőkésosztály leszármazottjai és maradványai** jelentették. Reprivatizációra ugyan nem került sor, a korábban államosított cégeket nem kapták vissza a régi tulajdonosok, de családi vagyonuk, korábbi kapcsolataik és összekötetéseik révén többen közülük a régi márkanévvel (pl. Zwack), vagy új névvel, újjászervezték korábbi cégeiket. A rendszerváltáskor Nyugatról visszatérve többen tőkéjüket itthon fektették be. A régi tőkésosztály és az új tőkésosztály között egyfajta **történelmi folytonosság** érvényesült.

Egy másik forrást az **újtőkések** jelentették. Induló tőkéjükhöz, az „első millióhoz", új **eredeti tőkefelhalmozás** révén jutottak. Egy részük a korábbi „szocialista időszak" magánvállalkozói közül került ki, magánvállalkozóként már ebben az időszakban komoly vagyont halmoztak fel, s a rendszerváltáskor aztán a pálya minden tekintetben szabaddá vált számunkra. Rövid idő alatt „szocialista milliomosokból" „kapitalista milliárdosok", lettek. Más részük a vállalati menedzsment, a „késő-kádári technokrácia", gazdasági és politikai vezetők, a „nomenklatúra" köréből került ki, vezetői pozícióikat, vezetői tapasztalataikat, kapcsolatrendszerüket váltották tulajdonra és gazdasági hatalomra. Rendszerváltáskor „jó időben jó helyen voltak": megragadták és kihasználták a vagyonszerzésre, tőkés érvényesülésre kínálkozó alkalmat.

A kapitalizmus mindenütt eredeti tőkefelhalmozással (a közvetlen termelők és a tulajdon erőszakos elválasztásával) kezdődött. A rendszerváltáskor ez történt Magyarországon is. Az új eredeti tőkefelhalmozás állami segítséggel (privatizáció, E-hitel) ment végbe. Van olyan vélemény is, amely szerint a rendszerváltáskor nem eredeti tőkefelhalmozás, hanem a tőkék (gazdasági, szociális, kulturális tőke) konvertálása ment végbe (ezt a véleményt képviseli könyvében Bourdieu elmélete nyomán Szalai Erzsébet). A privatizáció azonban lényegében

állami segítséggel megvalósuló eredeti tőkefelhalmozás volt, erőszakosan elválasztotta egymástól a munkát és a termelési eszközök tulajdonát, a munkások széles tömegét megfosztotta a termelési eszközök tulajdonának lehetőségétől, és azokat tőkéstulajdonba koncentrálta. Az egyik oldalon a tőkések a termelési eszközök tulajdonához jutottak, a másik oldalon a dolgozók tömegei tulajdon nélkül maradtak, sokan közülük munkahelyüket is elvesztették. A létfenntartási és termelési eszközök tőkévé, a közvetlen termelők pedig bérmunkásokká változtak.

Külföldi tőke, komprádor réteg, nemzeti burzsoázia

A kialakuló tőkésosztály megerősödésének harmadik forrás: a **külföldi tőke**. 1990 és 1995 között a külföldi vállalkozások száma öt és fél ezerről 25 ezerre nőtt. A külföldi tőkebefektetés nagysága 93 milliárd forintról 1308 milliárdra emelkedett. Jelentős részük vegyes (magyar és külföldi érdekeltségű) vállalkozásokban vesz részt, de növekedett a tisztán külföldi érdekeltségű cégek száma is. Megjelentek és letelepedtek Magyarországon a transznacionális tőkéstársaságok és leányvállalataik. 1995-ig már a világ 50 legnagyobb transznacionális tőkés vállalata közül 35 szilárdan megvetette lábát Magyarországon. A transznacionális vállalatok gazdasági expanziója később még fokozódott. A transznacionális vállalatok részesedése az alapanyagok és feldolgozott termékek exportjában nálunk a legnagyobb – 65 százalék. Olyan EU országokban, mint Svédország és Finnország ez az arány 10-20 százalék. A viszonylag jól képzett olcsó munkaerő, a külföldi tőkének nyújtott adókedvezmények, és egyéb kedvező feltételek, magas profitot és gyors megtérülést biztosítottak a külföldi tőke számára Magyarországon. A külföldi tulajdonú cégeknél ugyanakkor a termelékenyebb munka sok esetben magasabb bérekkel párosul.

A külföldi tőke működését hazai **„komprádor" réteg** (közvetítők, beszállítók, értékesítők, menedzserek, marketing tevékenységet végzők, pénzügyi szakemberek) segíti. Képviselői különböző formákban és mértékben részesednek a külföldi tőke profitjából. Sokan közülük maguk is tőkések. Mai viszonyaink között klasszikus értelemben vett önálló **„nemzeti burzsoázia"** nem jöhetett létre. A hazai tőkés vállalkozások döntő része maga is külföldi tőke, a nagy multinacionális társaságok, a nemzetközi gazdasági-pénzügyi „szuperstruktúra" ellenőrzése alatt áll, különféle formákban (közös vállalat, beszállítás, kereskedelmi kapcsolatok, technológiai és pénzügyi függőség, bérmunka végzése) szorosan összefonódott a külföldi tőkével, közvetve vagy közvetlenül annak érdekeltségi köréhez kapcsolódik. A külföldi tőke csaknem egynegyede származik Németországból. A sorrend utána USA, Ausztria, Hollandia, Olaszország, Franciaország. A hazai tőkések ugyanakkor a nemzetközi gazdasági együttműködés különböző formáiban (export, import, bérmunka, közös vállalkozások) eltérő mértékben, és eltérő földrajzi megosztásban érdekeltek. A külföldi tőke térhódítása számukra egyben konkurenciát, egyenlőtlen versenylehetőséget is jelent. Konkurenciaharc (piacokért, állami megrendelések megszerzéséért, a „zsákmány" felosztásáért) hazai tőkéscsoportok között is folyik. A konkurenciaharcban gyakori a tisztességtelen verseny, a törvények kijátszása, a közbeszerzési eljárás szabályainak megsértése, a politikai nyomásgyakorlás, megvesztegetés és korrupció. Egyesek „nemzeti jelszavakkal", a nemzeti érdekek képviseletének kisajátításával igyekeznek maguknak a nemzetközi és hazai konkurenciaharcban előnyt szerezni, nagyobb állami támogatáshoz jutni, a hazai fogyasztókat megnyerni és maguk mellé állítani. A „nemzetidegen", „kozmopolita" kapitalizmussal gyakran a „nemzeti kapitalizmus" mítoszát, a „globális kapitalizmussal" a lokális kapitalizmust, a kapitalizmus „magyarosítását" állítják szembe.

Tőkések és menedzserek

A tőkést a közvélemény legtöbbször általában a „gazdag emberrel" azonosítja (lásd, a „száz leggazdagabb magyar listája"). A tőkés**osztály** azonban nem gazdag emberek egyszerű halmaza, hanem (tőkés) **társadalmi viszonyok hordozója és megszemélyesítője**. „A tőkés és a földbirtokos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben"– írta Marx *A tőke* előszavában. „De *személyekről* itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói" (MEM 23. kötet 9. oldal).

A tőke **személytelen formájában** (anonim társaságok, vagyonkezelő holdingok, banktőke) az „élő tőkés", a tőkés személye, rendszerint háttérben marad. Jelenleg Magyarországon 154 ezer jogi személyiségű gazdasági társaság, 150 ezer korlátolt felelősségű társaság, 4 ezer részvénytársaság van bejegyezve. A személytelen, anonim forma megnehezíti a tőkésosztály személyekre bontott „beazonosítását", „nevesítését" és „számszerűsítését", határainak éles meghúzását. A részvénytársasági formában elmosódik a különbség a közép- és nagyrészvényesek (a tulajdonképpeni tőkésosztály), valamint a kisrészvényesek (részvényekkel rendelkező alkalmazottak, nyugdíjasok) között. Ebben a formában is azonban – többségi tulajdonosként – alapvetően a nagy- és középrészvényesek, az igazi tőkések ellenőrzik a tulajdont, az ő érdekeik a meghatározóak.

Az irányításban a tőkésnek általában kettős funkciója van. Egyrészt egy technikai jellegű funkció: a vállalat összetevékenységének irányítása és koordinálása, a „kombinált munka" egységének és összhangjának biztosítása a vállalaton belül. Másrészt egy kizsákmányoló funkció: a termelők munkájának alárendelése a tőkének, a munkások által megtermelt értéktöbbletet elsajátítása. Ezt az utóbbi funkciót a tőkés kiváltképpen tőkésként, „mint idegen munka kizsákmányolója", tölti be. „A bér, amelyet ezért a munkáért igényel és kap, pontosan egyenlő az idegen munka elsajátított mennyiségével, amennyiben magára vállalja a kizsákmányolás szükséges fáradságát, ez a bér közvetlenül e munka kizsákmányolási fokától függ, nem pedig annak a megerőltetésnek a fokától, amelybe neki ez a kizsákmányolás kerül, és amelyet mérsékelt fizetésért átengedhet egy igazgatóra" (MEM 25. kötet 365. oldal).

A vállalatok irányításának technikai funkciója (a felső vezetés igazgatási munkája) a tőketulajdontól elválasztva könnyűszerrel átruházható fizetett alkalmazottakra. Feleslegessé válik, hogy ezt a munkát személyesen maga a tőkés végezze. „A részvényvállalkozásoknak egyáltalában az a tendenciájuk, hogy az igazgatási munkát, mint funkciót mindjobban elválasszák a tőke birtoklásától, akár saját tőke az, akár kölcsönvett". A részvénytársaságok ügyvitelét a tőkések nevében *„fizetett alkalmazottak* látják el, szolgák, akik minden tekintetben magasabb beosztású, jobban fizetett munkások pozícióját töltik be...A tőkés társadalmi funkcióját átruházták bérrel fizetett szolgákra; de a tőkés továbbra is bezsebeli osztalékát, a fizetést azokért a funkciókért, noha már nem ő látja el őket". (MEM 19 kötet 325 oldal) A tőkések legtöbb esetben ma világszerte, így nálunk is, menedzserekre bízzák a vállalat igazgatását. A vállalatokat igazgató menedzserek munkaviszonyukat tekintve „alkalmazottak", társadalmi helyzetük és funkciójuk, jövedelmük forrása és nagysága azonban szorosan a tőkésosztályhoz köti őket. A tőkések érdekeit szolgálják, a tőkések profitjából részesednek. Hasonló a kapcsolat és összefonódás a tőkésosztály és az igazgatósági, felügyelő-bizottsági tagok, befektetési tanácsadók, pénzügyi tanácsadók, a „gazdasági elit" tagjai között is.

A termelés szervezését és irányítását fizetett alkalmazottakra bízó tőkések a termelésben ily módon „feleslegessé" váltak. *„Szükséges és felesleges társadalmi osztályok"* című cikkében írta róluk Engels: „A valóságban nincs más tennivalójuk, mint hogy beváltsák a félévenkénti osztalék-szelvényeket. A tőkés társadalmi funkcióját átruházták bérrel fizetett szolgákra; de a tőkés továbbra is bezsebeli osztalékát, a fizetést azokért a funkciókért, noha már nem ő látja el

· őket... Az [igazgatástól] visszavonult, vagyis feleslegessé vált tőkéseink, nem lévén jobb dolguk, kedvükre ûzik a spekulációt Mammon templomában, ahol milliókat veszítenek és nyernek" (MEM 19. kötet 323-324. oldal).

Korunkban világtendencia a pénzügyi spekuláció, pénzbefektetések, tőkekivitel, hitelügyletek, tőzsdei tranzakciók mértéktelen megnövekedése. A megsokszorozódott spekulációs pénzforgalom egyre inkább elszakad a reálgazdaságtól. Széles körben terjednek a spekulációs ügyletek, hazardírozó fogadások későbbi valutaárfolyamokra. Az óriásira felfuvalkodott instabil nemzetközi pénzügyi rendszer egyben fokozott kockázattal jár. A termelésben immár „feleslegessé" vált tőkések ma még inkább ûzik kedvenc játékukat: a pénzügyi spekulációt. Nem is milliókat, hanem ezermilliárdokat veszítve és nyerve.

3. Bérmunkások osztálya

Elveszett létbiztonság

A munkások a rendszerváltás legnagyobb vesztesei. Elvesztették szociális létbiztonságukat. A korábbi teljes foglalkoztatottságot **tömeges és tartós munkanélküliség** váltotta fel. Több mint másfélmillió munkahely megszûnt, több mint másfélmillió munkás elvesztette munkáját. A munkanélküliség közvetlenül vagy közvetve a magyar családok felét érintette. 2-3 év alatt (1990-től 1993-ig) a regisztrált munkanélküliek száma 47 ezerről 671 ezerre növekedett. További százezrekre tehető a „passzív" munkanélküliek száma, akik a nyilvántartásból kikerültek, semmiféle ellátásban nem részesülnek, munkát már nem is keresnek. Korhatár alatt félmillióan kényszerültek nyugdíjba. Többszázezren lettek „kényszervállalkozók". A legutóbbi években a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek száma statisztikailag csökkent ugyan, mivel sok munkanélküli kikerült a nyilvántartásból, a létbizonytalanság, a munkahely féltése, a munka elvesztésének veszélye azonban korántsem szûnt meg. A hivatalosan regisztrált munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népességen belül tartósan 5 százalék felett van. Többségük (30-40 százalék) egy évnél hosszabb ideje munkanélküli. Ennél jóval többen vannak a nyilvántartásban nem szereplő „passzív" munkanélküliek.

A **reálbérek** a rendszerváltást követően, egészen 1996-ig évről-évre csökkentek. 20 évvel korábbi szintre estek vissza, s azóta is elmaradnak a rendszerváltás előtti bérszínvonaltól. A hazai bérek (gazdasági lemaradásunkat meghaladó mértékben) elmaradnak a nyugat-európai országok átlagos bérszínvonalától. A hazai átlagkereset vásárlóerő paritáson az EU átlag egyharmada. Romlott a lakosság táplálkozása és egészségi állapota. Az egy főre jutó húsfogyasztás 1980-hoz képest 81 kg-ról 68 kg-ra, a tejfogyasztás 190 literről 137 literre csökkent. Növekedett a krónikus betegségek gyakorisága, drágult az egészségellátás, rövidült a várható élettartam. A táplálkozás és egészségi állapot romlása leginkább a tartósan munkanélkülieket, az alacsonykeresetû szakképzetlen dolgozókat, a nagycsaládokat, a gyermekeket, és a nyugdíjasokat, a cigány népességet érinti. Megszûntek az üzemi szociális, egészségügyi, kulturális létesítmények (üzemi orvosi rendelők, üdültetés, munkáslakás-építés, üzemi bölcsőde, könyvtár, sportolási lehetőségek). Érzékenyen érintette a munkáscsaládokat a nyugdíjak reálértékének csökkenése.

A rendszerváltás után a munkásoknak csupán **puszta munkaerejük** maradt. Ahhoz, hogy megélhessenek, munkaerejüket kénytelenek eladni a termelési eszközök és munkafeltételek tőkés tulajdonosainak. Marx elméletében proletáron „a bérmunkás értendő, aki tőkét termel és értékesít" (MEM 23. kötet 574. oldal). „Proletariátuson a modern bérmunkások osztálya ér-

tendõ, akik, minthogy nincsenek saját termelési eszközeik, kénytelenek eladni saját munkaerejüket, hogy megélhessenek" (MEM 4. kötet 442. oldal). A munkásosztály ebben az értelemben ma is azonos a **„modern proletariátussal"**, vagyis a **bérmunkások osztályával**.

A bérmunkásosztály összetétele

A „modern proletariátus" a kapitalizmus korai szakaszában, a gyári nagyiparral párhuzamosan, egykori jobbágyokból és iparoslegényekbõl, pauperizálódó falusi és városi nincstelenekbõl alakult ki, a „nagyipar talaján nõtt fel", „a nagyipar legsajátabb terméke" volt. Nem véletlen, hogy a proletáriátust sokáig az ipari munkássággal azonosították. Ez azonban a proletariátus leszûkített értelmezése volt. Engels már *A munkásosztály helyzete Angliában* címû munkájában rámutatott: „az elsõ, még igen tökéletlen géppel megjelent az *ipari proletariátus*, de ugyanez a gép mozdította elõ a *mezõgazdasági proletariátus* létrejöttét is" (MEM 2. kötet 226. oldal).

A munkásosztály létszáma és összetétele történelmileg változott és változik. Ezen belül az ipari munkásság maga is változik. A modern nagyipar soha nem tekinti véglegesnek a termelési folyamat adott formáját. „Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tõketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát" (MEM 23. kötet 454-455. oldal).

A termelés fejlõdésével, a munkamegosztás átalakulásával nagyobb lesz a szellemi munka szerepe és jelentõsége a termelésben, ami a munkásoktól magasabb szakképzettséget követel, a munkások közvetlen termelõ tevékenységében megnõ a szellemi munka aránya. A tudományos-technikai forradalom korszakában növekszik a tudomány, a fejlesztés, a modernizáció, távközlés és informatika, a magasan kvalifikált szellemi munka szerepe.

A tõkés viszonyok kiterjednek a társadalom életének minden szférájára. Már a *Kommunista Kiáltvány* kimutatta: a burzsoázia minden tevékenységet megfosztott egykori dicsfényétõl, mûvelõit bérmunkásokká változtatta. „Fizetett bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költõt, a tudomány emberét" (MEM 4. kötet 444. oldal). A bérmunkásosztály határai az iparon és a mezõgazdaságon túl más területekre is kitolódnak. A társadalom életében növekszik a szolgáltató szféra jelentõsége, a szolgáltató ágazatokban dolgozó munkások száma.

A kapitalizmus internnacionalizálódásával a munkásosztály földrajzilag is kiszélesedett, és növekszik. Ugyanakkor az egyes országok munkásosztályának helyzetében, összetételében és létszámában az egyenlõtlen fejlõdés hatása is kifejezõdik. **Magyarországon** a tõkés fejlõdés a 19. század második felében megkésve kezdõdött el, és felemás módon haladt elõre, ami a magyarországi munkásosztály történelmi fejlõdésében is tükrözõdött.

A magyarországi munkásosztály történelmi fejlõdése

Az elsõ világháború elõtt (1910), Magyarország akkori területén, az ipari munkásság létszáma 1 millió körül volt. Ennek 55 százaléka nagyipari, 45 százaléka kisipari munkás volt.

Az „agrárproletáriátus" (földmunkások, cselédek, törpebirtokosok) létszáma3-4 millió volt. A két világháború között (1938), az ország akkori területén, az ipari munkásság létszáma 561 ezer volt, ebből 361 ezer nagyipari, 229 ezer kisipari munkás. A gyári munkások 60 százaléka a fővárosban koncentrálódott. A munkások 30 százaléka szakmunkás volt. 600-700 ezer volt a mezőgazdasági munkások száma. Összességében, a munkásosztály (ipari és mezőgazdasági munkások együtt) tette ki a népesség több mint 50 százalékát.

A háború után, a háborús emberveszteség, a gyárakban, üzemekben bekövetkezett háborús károk következményeként, a munkásosztály **létszáma** átmenetileg visszaesett. Népességen belüli aránya 41 százalékra csökkent. Az újjáépítést követően, csak 1949-ben érte el a háború előtti szintet. Az iparosítás időszakában (1950-1970 között), új ipari munkahelyek tömeges létesítésével, a munkásosztály létszáma is gyorsan növekedett. A 70-es években megközelítette a 3 milliót, a kereső népesség 60 százalékát. A munkásnépesség 58 százaléka ipari munkás volt. Az ipari munkások 57 százaléka a nehéziparban dolgozott. Megnőtt 39 százalékról 44 százalékra az 1000-nél nagyobb munkáslétszámú ipartelepeken dolgozók aránya. Az átlagosnál gyorsabb ütemben növekedett a vegyiparban, gépiparban dolgozó munkások száma. A vidék iparosításával az országban új ipari központok jötttek létre. A munkásság 8 százaléka mezőgazdasági munkás volt. A kereskedelem és a szolgáltatások területén dolgozott a fizikai munkások 20 százaléka. A szakmunkások aránya 30 százalékról 40 százalékra emelkedett.

A munkásosztályba nagy számban **új rétegek** áramlottak. Megnőtt a nemzedékek közötti (intergenerációs) és a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitás. A létszámában megnövekedett munkásosztály több mint fele paraszti eredetű volt. Sok volt a „kétlaki", kettősjövedelmű (ipari-mezőgazdasági), „ingázó" és bejáró munkás. Az „ingázók" száma meghaladta az 1 millió főt. Korábbi kisiparosok, kiskereskedők, városi kispolgári rétegek képviselői, sőt, egykori kizsákmányolt osztályok deklasszálódott tagjai is nagy számban kerültek a munkásosztály soraiba.

Munkásokból és leszármazottjaikból szép számban lettek értelmiségiek, vezetők. Az értelmiség és a vezetők 50 százaléka munkás- és parasztszármazású volt. Többségük értelmiségi-vezetői beosztásukban is képviselte a munkásosztály érdekeit. Egy részük azonban idővel elszakadt korábbi osztályától. „Olyan emberekből, akik foglalkozásuk szerint proletárok, az életben nem egyszer tartás nélküli kispolgári értelmiségiek lettek tényleges osztályszerepüket tekintve" – figyelmeztetett annak idején Lenin. (LÖM 52. kötet 246. oldal) A törzsökös, osztálytudatos munkások hányada munkásosztályon belül relatíve csökkent. Erősödött a munkásosztályra nehezedő kispolgári nyomás és befolyás. Az árú- és pénzviszonyok fokozódó térhódítása a (szocialistának minősített) munkásosztályban is kispolgári vonásokat szült. A „kispolgárosodás" irányában hatott a jövedelmekben a „mellékes" növekvő szerepe, a „gebines-rendszer", a „második gazdaság", a „fogyasztói társadalom" szokásai stb. A „második (rejtett) gazdaság" arányát, a hivatalos statisztikákban szereplő első gazdasághoz viszonyítva, a 80-as évek elején 13 százalékra, a 90-es évek elején 23 százalékra becsülték. A „láthatatlan jövedelmek" (borravaló, hálaés csúszópénz, fusi és kontár munka, korrupció és csalás stb.) nagysága a 80-as évek elején becslések szerint 120 milliárd forint, a 90-es évek elején 550 milliárd forint volt.

A hivatalos politika a „szocialista munkásosztály vezető szerepét" deklarálta. A deklarált vezető szerep azonban sok vonatkozásban névleges és formális volt. A munkások egyes területeken („munkáslakások", teljes foglalkoztatottság, üzemi szociális és kulturális intézmények, a gazdasági mechanizmus reformja idején a legnagyobb üzemek kiemelt kezelése, a munkásszármazású fiatalok továbbtanulásának segítése, tagfelvételnél, képviselő választásoknál, káderpolitikában a fizikai munkások előnyben részesítése stb.) bizonyos előnyöket élveztek, a munkahelyi demokrácia, a munkásellenőrzés, a munkások részvétele a döntéshozatalban azonban nagyrészt formális volt. A politikai vezető szerep elsősorban a párton keresztül érvényesülhetett. Tagfelvételnél a (fizikai) munkások számarányát központilag írták elő. A párttagok között statisztikailag többségben voltak a munkások. Kedvezőtlenebb azonban a kép, ha összeha-

sonlítjuk a párttagok arányát a különböző társadalmi rétegeken belül. A segédmunkások között volt a legalacsonyabb a párttagok aránya (5-8 százalék). Magasabb volt ez az arány (20-25 százalék) a szakmunkások között. A pártagok aránya legmagasabb (50-60 százalék) a vezetők és értelmiségiek között volt.

A 800 ezer tagságú pártba nagy számban kerültek helyezkedők és karrieristák. („Természetes, hogy az uralkodó párthoz a leghitványabb elemek is csatlakoznak, éppen azért mert uralkodó párt". „Nagyon jól tudjuk, hogy a felbomló tőkés társadalomban sok kártékony elem fog a pártba betolakodni" - LÖM 39. kötet 343-344. oldal) A betolakodott „leghitványabb", „kártékony", karrierista elemeknek végül a vezetést is sikerült kezükbe kaparintani.

Ipari munkásság

A rendszerváltás során a foglalkoztatottság jelentősen visszaesett. A foglalkoztatottak száma 5,4 millióról 3,8 millióra csökkent. Legnagyobb mértékben az **ipari dolgozók** száma csökkent. A munkáslétszám a feldolgozóiparban 1,7 millióról 1 millióra, az építőiparban 400 ezerről 270 ezerre, a bányászatban 120 ezerről 13 ezerre esett vissza. Az iparban-építőiparban dolgozók aránya a kereső népességen belül 42 százalékáról 31 százalékra csökkent. Az ipari munkásság nagyüzemi bázisa visszafejlődött. A magyar munkásosztály olyan egykori fellegvárai, mint a Csepel Művek, Ganz-Mávag, MOM, Diósgyőri Gépgyár, Rába Művek megszűntek, elsorvadtak, a diósgyőri, az ózdi kohászat hosszú időre válságba került.

A legtöbb országban az ipari munkások számának és részarányának csökkenése törvényszerű tendencia a kapitalizmus jelenlegi szakaszában. A tőkés profitja növelése érdekében „egyre csökkenő minimumra redukálja az árú termeléséhez szükséges munkaidőt, tehát a termelő népességnek a terméktömeghez *viszonyított* számát", „a termékekhez viszonyítva kevesebb munkást alkalmaz" (Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 180. oldal).

Ugyanakkor a tőkének az is törekvése, hogy „a lehető legnagyobb idegen munkaerőt sajátítson el", a kizsákmányolt munkások számát növelje. Működését olyan térségekbe, országokba csoportosítja át, ahol olcsó munkaerőt talál. A legfejlettebb országok napjainkban a nehéz fizikai munkát igénylő, különösen nagy környezetszennyezéssel járó hagyományos ipari ágazatokat (bányászat, kohászat, fémfeldolgozó-ipar, nehézvegyipar, textilipar) fejlődő országokba – a „perifériára", „félperifériára" – telepítik át. A centrumban a főleg magasan képzett munkaerőt igénylő, legkorszerűbb ágazatokat és a szolgáltatásokat fejlesztik. A régi technikához kötődő ágazatok (vasipar, építőipar) és szakmák, az ebben foglalkoztatott hagyományos munkásrétegek részaránya ezért itt csökken, ugyanakkor növekszik a modern technikával kapcsolatos, speciális ismeretek és tudás elsajátítását és alkalmazását igényló új szakmák (elektronika, automatizálás, komputer-technika), a magasan kvalifikált új munkásrétegek részaránya.

A gazdasági fejlődés szempontjából azonban az ipar továbbra is meghatározó jelentőségű. A modern munkaeszközöknek és a munka tárgyának túlnyomó többségét az ipar állítja elő. A feldolgozóipar „húzó" szerepet játszik a gazdasági fejlődésben. A világ vezető országai ma is az iparilag legfejlettebb országok. A fejlődő országok felzárkózása elsősorban iparának fejlődésétől függ. A legtöbb országban a foglalkoztatottak mintegy egyharmada dolgozik az iparban. (Ausztriában 30 százalék, Csehországban 40 százalék, Franciaországban 26 százalék, Németországban 33,5 százalék, Olaszországban 32 százalék, Spanyolországban 31 százalék, USA-ban 23 százalék, Japánban 31 százalék, **Magyarországon 31 százalék**)

Jelenleg nálunk összességében közel másfél millióan dolgoznak a bányászatban, feldolgozóiparban, energia- és vízellátásban, végeznek ipari tevékenységet különböző szolgáltató ágazatokban. Az ipari munkásság a munkásosztálynak ma is legnépesebb rétege. A munkás-

osztály nem azonosítható azonban kizárólag az ipari munkássággal. A munkásosztály fogalma nem a munka valamilyen konkrét fajtájához (ipari munkához vagy fizikai munkához), hanem a különbözõ munkafajták totalitásához (összességéhez) kötõdik. A munkásosztály fogalmilag feltételezi a „munka konkrét fajtája iránti közömbösséget". „A munka meghatározott fajtája iránti közömbösség a valóságos munkafajták igen fejlett totalitását elõfeltételezi, amelyeknek már egyike sem uralkodó mindenekfelett" (MEM 13. kötet 170. oldal).

Marx a munkásosztály egészének tevékenységére gyakran használta az **összmunkás** kifejezést. Az összmunkás tevékenysége egyesíti „a munkafajták totalitását", a „fej és a kéz funkcióit". Az összmunkás munkájának terméke különbözõ munkákat végzõ személyek *„közös termékében"* testesül meg. Ezek mindegyikének viszonya „a bérmunkásnak a tõkéhez való viszonya", „munkájuk megfizetett munkából és meg nem fizetett többletmunkából áll", attól függetlenül, hogy milyen munkafunkciót – a „fej vagy a kéz funkcióját" – végeznek (Marx: Értéktöbblet-elméletek. Elsõ rész. 374. oldal). A munkásosztály (a „modern proletariátus") tehát különbözõ munkafajtákat végzõ bérmunkások **összessége**, egyaránt magában foglalja a nyersanyagot kitermelõ és feldolgozó, nehéz fizikai munkát végzõ munkásokat, valamint a „fõleg a fejével dolgozó", magasan kvalifikált szakmunkásokat, s „szellemi foglalkozású" munkásokat, a közvetlen termelésirányítókat, az iparban, a szolgáltató ágazatokban és a mezõgazdaságban dolgozó munkásokat.

A szolgáltató ágazatok területén dolgozó munkások, a mezõgazdasági munkások, a „szellemi munkát végzõ" munkások, a „kényszervállalkozók", a szerzõdéses bedolgozó munkások, a „feketemunkások", a munkásnépesség inaktív tagjai – munkanélküliek és nyugdíjasok – egyaránt a munkásosztályhoz tartoznak, annak részei.

Szolgáltató ágazatokban dolgozók

Korunkban törvényszerû folyamat az **anyagi és nem anyagi szolgáltatások** kiterjedése és növekvõ szerepe. Az anyagi termelés elengedhetetlen feltétele az infrastruktúra, a kereskedelem és szállítás, a javító és karbantartó szolgáltatások fejlesztése, a munkaerõ újratermelése, új munkaerõ képzése. („A munkásosztály újratermelése egyúttal magában foglalja a tanultság nemzedékrõl nemzedékre való átadását és felgyülemlését MEM 23. kötet 535. oldal"). A munkaerõ újratermelésének fontos eszköze az oktatás, az egészségügy, a társadalombiztosítás, a szociális ellátás.

Az iparban „feleslegessé" váló munkaerõ tekintélyes részét a szolgáltatások szívják fel. Az ipar közvetlen részesedése a GDP elõállításában 1960-tól 1990-ig statisztikailag 36 százalékról 26-ra esett vissza, ugyanakkor a szolgáltatások részesedése 53 százalékról 65-re emelkedett. Az Egyesült Államokban a bérbõl és fizetésbõl élõk több mint 70 százalékát foglalkoztatják a szolgáltatások. (A szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya Ausztriában 64 százalék, Csehországban 55 százalék, Franciaországban 69,6 százalék, Németországban 64 százalék, Romániában 31 százalék, **Magyarországon 60 százalék**)

1980-ban Magyarországon mintegy 1 millió 900 ezer aktív keresõ dolgozott a szolgáltató ágazatokban. Az évezred végére 2 millió fölé nõtt a számuk. Mintegy 100 ezren dolgoznak bérmunkásként vagy kisvállalkozóként a termeléshez közvetlenül kapcsolódó anyagi ágazatokban (szállítás, közlekedés, raktározás, javítás). Munkájuk gyakorlatilag nem különbözik az ipari munkások munkájától. A nem anyagi szolgáltató ágazatokban (igazgatás, oktatás, kultúra) foglalkoztatottak között félmillió fizikai foglalkozású, fizikai munkát végez.

Mintegy 600 - 700 ezer fõ (közigazgatás, egészségügy, oktatás területén) nem-fizikai munkát végzõ közalkalmazott. Kisebbik része magasabb képzettségû értelmiségi szakemberek,

közigazgatási vezető, pedagógus, orvos, egészségügyi szakdolgozó, társadalmi helyzetét tekintve a „középrétegekhez" tartozik. Népesebb részük adminisztratív-irodai feladatokat lát el. Az utóbbiak életkörülményei, társadalmi helyzetük nem sokban különbözik a munkások körülményeitől és helyzetétől. Családilag (mint házastársak, munkásszülők gyermekei) összefonódnak különböző munkásrétegekkel.

Mezőgazdasági munkások

A második világháború előtt Magyarországon az aktív keresők több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott. A felszabadulás utáni évtizedekben, a mezőgazdaság gépesítése, a korszerű nagyüzemi mezőgazdasági termelés elterjedése, a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése, a gyors ipari fejlődés stb. a mezőgazdasági népesség rohamos csökkenésével járt. A 70-es években a mezőgazdasági népesség az aktív keresők 23 százalékát tette ki, ezen belül 15 százalék (750 ezer fő) dolgozott mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, 8 százalék (250 ezer fő) állami gazdaságokban. 1,3 millió ember rendszeresen kiegészítette jövedelmét háztáji-kisüzemi mezőgazdasági tevékenységgel, köztük sokan olyanok is, akik fő foglalkozásban nem a mezőgazdaságban dolgoztak.

A rendszerváltás után a mezőgazdasági termelés drámaian visszaesett, a főállású mezőgazdasági foglalkoztatottak létszáma 240 ezerre, az aktív népesség 6,5 százalékára csökkent. A népszámlálási adatok szerint mezőgazdasági munkát végeznek rövidebb-hosszabb ideig mintegy 1,8 millióan. (Összehasonlításul: a mezőgazdasági népesség Németországban 2,6 százalék. Franciaországban 4,2 százalék, Ausztriában 6,1 százalék, Portugáliában 12,5 százalék, Görögországban 17 százalék, Romániában 42,8 százalék, **Magyarországon 6,5 százalék**.)

A mezőgazdaságban is tőkés viszonyok alakultak ki. A szövetkezetek nagy részét felszámolták, vagy részvénytársaságokká, kft-ékké alakították át Jelenleg 5,6 ezer kft, több mint 300 részvénytársaság, 4 ezer egyéb jogi személyiség nélküli társaság működik a mezőgazdaságban. Megmaradt (átalakult formában) 1400 szövetkezet, mintegy 120 ezer taggal és alkalmazottal. Állami gazdaságokban, erdőgazdaságokban dolgozik 100-150 ezer mezőgazdasági munkás. A földek felét a termelőszövetkezetek és gazdasági társaságaik művelik. Ők produkálják a termés 60 százalékát.

A tulajdonviszonyok átalakulásával földtulajdon és földhasználat elváltak egymástól. Két és fél millió földtulajdonost tartanak nyilván. Kétharmaduk nem maga műveli a tulajdonukban levő földet, azt szövetkezeteknek, részvénytársaságoknak, kft-éknek adja bérbe. A megművelt földterület 5-6 millió parcellára aprózódik. A 958 ezer kisgazdaság 90,4 százaléka 5 hektár alatti területen, 95 százaléka 10 hektár alatti területen gazdálkodik. 30 hektár feletti területen 45-50 ezren gazdálkodnak. 200-300 hektáron gazdálkodnak 2 ezren. Csak kevesen rendelkeznek 1000 hektár feletti birtokkal.

A munkanélküliség és a szegénység a falvakban elviselhetetlen mértékűvé vált. Itt a legmagasabb a reménytelen helyzetű passzív munkanélküliek száma. A tényleges munkanélküliségi ráta (regisztrált és nem regisztrált munkanélküliek) 20-25 százalék. Egyes térségekben az 50 százalékot is eléri, sőt meg is haladja. A nehéz helyzetet és kilátástalanságot az elmélyülő termelési és értékesítési válság, az agrárolló szétnyílása, a mezőgazdasági termelők növekvő eladósodása fokozza.

Szellemi munkát végzők

A műszaki haladással, a tudományos-technikai forradalommal a termelésben és a társadalom életének egészében általánosan növekszik a szellemi munka szerepe. A múlt század 30-as éveiben Magyarországon a fizikai és a szellemi (nem fizikai) foglalkozásúak aránya az aktív keresők között 93 / 7 volt. A 70-es években ez az arány 73 / 27-re módosult. A szellemi foglalkozásúak 24,4 százaléka műszaki volt, 21,5 százalék az egészségügy és a kultúra területén, 7,2 százalék az államigazgatás, gazdasági irányítás területén tevékenykedett. Irodai, számviteli dolgozó volt 46,9 százalék. 2000-ben a fizikai és a szellemi foglalkozásúak aránya 61 / 39.

A 3 millió 227 ezer alkalmazott és szövetkezeti tag közül 1 millió 355 ezer szellemi foglalkozású. 1 millió 91 ezer a szakmunkás, 601 ezer betanított munkás, 278 ezer segédmunkás. 2 millió 793 ezren szakmunkásképzőt, szakiskolát, középiskolát végeztek. 665 ezernek van felsőfokú végzettsége. A szellemi foglalkozásúak száma az átlagosnál gyorsabb ütemben növekszik. A szellemi foglalkozásúak egy része magasan kvalifikált szakértelmiségi, felső vezető, szabadfoglalkozású értelmiségi, másik része beosztott szellemi foglalkozású, adminisztratív dolgozó. Az átlagosnál gyorsabb a növekedés jogi területen, a pénzügyi szférában. A szakmunkások száma csak lassan növekszik. A betanított és segédmunkások száma stagnál.

A munkásosztályon belül szélesedik a növekvő mértékben **szellemi munkát** is végező munkások köre. A „közvetlen termelésirányítók" részaránya a munkásosztályon belül 1959-1973 között 3 százalékról 5,2 százalékra nőtt. Új, magasabb képzettségű, magukat szakmailag folyamatosan képző, továbbképző és átképző munkásrétegek jelentek meg. Egyre inkább elmosódik a különbség a magasan kvalifikált szakmunkás munkája és a mérnöki munka között. A manuális munkát végző fizikai munkás, a szellemi munkát is végző magasan kvalifikált szakmunkás, a szellemi munkát végző „közvetlen termelésirányító", az üzemmérnök egyaránt bérmunkás. Az „összmunkás" részét képviselik, munkájuk **termelőmunka,** a tőkés számára termel értéktöbbletet.

Kényszervállalkozók, feketemunkások, inaktívak

A munkásosztály duplán kiszolgáltatott rétegét alkotják a **„kényszervállalkozók", „fekete munkások", „szerződés-bedolgozók", „alkalmi munkások"**. Munkájuk általában „alulfizetett", jelentős részük dolgozik minimálbérért, vagy annál kevesebbért. Helyzetük bizonytalan. Munkavédelmük, a Munkatörvénykönyv előírásainak betartása számukra nincs biztosítva. A munkáltatók rájuk hárítják a „munkaköltségeket" (betegbiztosítás, nyugdíjjáradék). A rendszerváltás során sok munkás munkanélküli lett, nyugdíjba kényszerült. A munkásnépességen belül megnőtt az **inaktívak** (munkanélküliek és nyugdíjasok, tanulók) és **eltartottak** aránya.

4. Átmeneti- és középrétegek

Az osztályok közötti határokat, mint mindenütt, nálunk is átmeneti- és középrétegek homályosítják el. „A kapitalizmus nem volna kapitalizmus, ha a „tiszta" proletariátust nem venné körül a proletártól a félproletárhoz (ahhoz, aki kenyerét félig munkaereje eladása útján

szerzi meg), a félproletártól a kisparaszthoz (és a kisiparoshoz, általában a kistulajdonoshoz), a kisparaszttól a középparaszthoz stb. vezetõ rendkívül tarka átmeneti típusok tömege" (LÖM 41. kötet 56. oldal). A magasabb jövedelmû, jobb körülmények között élõ munkásokból az egyik oldalon egyfajta „munkásarisztokrácia" alakul ki. Az „elpolgárosodó", tõkések által megvásárolt munkásarisztokrácia a polgári politika és a kispolgári opportunizmus fõ bázisa a munkásosztályon belül. Másik oldalon, a munkások reménytelenül elszegényedõ széles rétege „lumpenproletárrá" válik. A „lumpenesedõ" félproletár rétegek fogékonyak mindenféle demagógiára, könnyen a szélsõjobboldali mozgalmak potenciális bázisát képezik.

Az úgynevezett **„középrétegek"** (egyéni vállalkozók, kistulajdonosok, „igazgatási elit", vezetõ beosztású és önálló értelmiségiek, stb.) a tõkésosztály és a bérmunkások osztálya között közbülsõ helyet foglalnak el. Gazdasági és szociális helyzetük differenciált és ellentmondásos: egyaránt vannak közöttük lecsúszó és felkapaszkodó, elszegényedõ és „polgárosodó" rétegek. Politikai magatartásuk ellentmondások és ingadozó, hol ide, hol oda húznak. A legtöbbször általában a politikailag gyõztes oldalra állnak.

Az „igazgatási elit" több szállal kötõdik az uralkodó osztályhoz és a „politikai osztályhoz". Az Orbán-kormány hozzákezdett egy magasan fizetett állandó „fõtisztviselõi kar" kialakításához. A Medgyessy-kormány jelentõsen emelte a miniszterek, parlamenti képviselõk fizetését. A parlamenti pártok (kormánypártok és ellenzéki pártok közösen) a „szellemi holdudvarukhoz" tartozó, õket politikailag kiszolgáló alapítványok jelentõs állami támogatásában egyeztek meg. Magasabb beosztású vezetõk körében rendszeresek a nagy összegû végkielégítések, prémiumok kifizetése.

A sikeres vállalkozók gazdagodó és „polgárosodó" vékony rétege fokozatosan beolvad a tõkésosztályba. A kis és középvállalkozók többsége azonban nem rendelkezik elegendõ tõkével. Vállalkozásuk és egzisztenciájuk bizonytalan. Sokan közülük tönkremennek. Az APEH kimutatása szerint a mintegy 700 ezer regisztrált egyéni vállalkozásból mindössze 450-500 ezer mûködik tartósan és folyamatosan, fizet rendszeresen adót.

Az alig néhány hektáron gazdálkodó mezõgazdasági önállóknak kevés az esélyük a talpon maradásra. Alig néhány tízezerre tehetõ az olyan „családi gazdaságok", „kapitalista típusú farmok" száma, amelyek EU-feltételek között versenyképesek lehetnek.

A bizonytalan helyzetû „középrétegek" kiélezett konkurenciaharca, gazdasági-politikai frusztráltsága, gátlástalan törekvésük revánsra és zsákmányszerzésre, egyik táptalaja és mozgatója a szélsõséges jobboldali mozgalmaknak.

Polgári politikusok és pártok **széles „középosztály"** kialakítását vették programjukba. Az Antall-kormány az egykori „úri" (dzsentri, katonatiszti, hivatalnoki) magyar középosztályt próbálta feltámasztani. Mások egy új, modernebb, polgárosodó „középosztály" kialakulásában reménykednek. Az Orbán-kormány a „polgári Magyarország" jelszavát írta zászlajára, politikája fõleg a „felsõ középosztály", a „nemzeti burzsoázia" fokozott támogatására irányult. Liberális, szociáldemokrata politikusok és pártok választási programjukban a szegények helyzetének javítását, a társadalmi különbségek csökkentését, esélyegyenlõség megteremtését ígérték. A Medgyessy-kormány a „középosztály" kiszélesítéséről, „nemzeti középrõl", „harmadik útról" szõ terveket. A társadalmi különbségek azonban nem csökkenek, inkább növekednek.

A jövedelemkülönbség mértékét statisztikusok a népesség legalacsonyabb jövedelmû és legmagasabb jövedelmû tizede közötti jövedelemkülönbséggel mérik. Magyarországon 1990-ben a legmagasabb jövedelmû népességtized és a legalacsonyabb jövedelmû tized közötti különbség négy és félszeres volt, ma ennek több mint a duplája. A tényleges különbség a (milliós nagyságrendû) legszegényebbek és a (néhány ezerre tehetõ) leggazdagabbak között azonban a valóságban ennél is nagyobb. Az APEH által kimutatott adózó átlagjövedelem és a 100 legmagasabb adózó jövedelme között 700-800-szoros a különbség. A társadalmi különbségek növekedése az osztályviszonyokban gyökerezik.

• • •

A bérmunkások osztálya összességében ma Magyarországon az aktív keresõk mintegy 60-70 százaléka. Ugyanakkor belsõleg differenciált, különbözõ rétegekre tagozódó osztály, melynek rétegeit a munka/tõke viszony által alapvetõen meghatározott közös osztályhelyzet köti össze. Valamely osztály ereje Lenin szerint annak „létszámától, az ország gazdaságában játszott szerepétõl, a dolgozók tömegével való kapcsolatától, és szervezettségétõl" függ" (Lenyinszkij szbornyik XI. 1929. 391. oldal). A munkásosztály létszámát tekintve társadalmunknak ma is legnépesebb osztálya. A munkásosztály termeli meg, állítja elõ munkájával a társadalom életéhez és fejlõdéséhet szükséges anyagi-gazdasági javakat. Helyzete és érdekei találkoznak a legszélesebb dolgozó tömegek helyzetével és érdekeivel. A kérdés csupán az, a munkások tudatosítják-e osztályhelyzetüket és osztályérdekeiket, képes-e tudatosan és szervezetten cselekvõ osztállyá – Marx kifejezésével: **magáért-valóan** létezõ osztállyá – szervezõdnie. A munkásosztály ereje ma fõleg és elsõsorban tudatosságától és szervezettségétõl függ.

III.

Új történelmi feladat: a munkásosztály újraszerveződése

A proletariátus politikai tetszhalála

A rendszerváltásra készülõdõ „reformkommunisták" és az aktivizálódó ellenzéki pártok kezdetben leplezték a „rendszerváltás" igazi célját. A szocializmus „reformját", hatékony piacgazdaságot, demokráciát, modernizálást ígérték, elhallgatva és megkerülve ezek valódi tartalmát: a tõkés restaurációt. A munkások az ígért reformoktól a szocializmus építése során korábban elkövetett hibák kijavítását, munka- és életkörülményeik javulását, igazságosabb bérezést, jobb ellátást vártak és reméltek. Gyengítette és aláásta azonosulásukat az elõzõ politikai rendszerrel a korrupció és bürokrácia terjedése, a kispolgári tendenciák erõsödése, az antidemokratikus vezetési stílus, a munkásdemokrácia hiánya, a politikai vezetés határozatlansága és tehetetlensége a hibák kijavításában.

A munkások csak később döbbentek rá, hogy a rendszerváltásnak õk lettek a **vesztesei**. A korábbi szocialista vívmányokat (teljes foglalkoztatottság, szociális biztonság, az életszínvonal növekedése, a társadalmi különbségek kiegyenlítõdése stb.) akkor kezdték értékelni, amikor már késõ volt, amikor saját bõrükön tapasztalhatták a tõkés restauráció következményeit. A „Kádár-korszak" iránti megkésett nosztalgia nem párosult a szocializmus és saját osztályérdekeik aktív védelmével. A munkások szervezett kollektív harc helyett az egyéni túlélés stratégiáját választották. Munkahelyüket, egzisztenciájukat egyénileg igyekeztek megõrizni. Legtöbb esetben viszonylag kevés sikerrel. A helyzet drámai romlását nem sikerült megállítaniuk, a munkanélküliség gyorsan növekedett, létbizonytalanságuk fokozódott, életkörülményeik romlottak.

A munkásosztály **politikai bénultság** állapotába került. Osztálytudata elhomályosodott. Politikai aktivitása csökkent. A választópolgárok 30-40 százaléka a parlamenti választásoktól távol maradt, 50-60 százalék az önkormányzati választásokon nem ment el szavazni. Ennél is kisebb arányban vettek részt a választásokon a munkások. Szavazataik megoszlottak a különbözõ pártok között. A legutóbbi választáson ipari centrumokban, lakótelepeken legtöbb helyen a munkásszavazatok többségét a szocialista párt kapta. (Jobboldali ellenfelei szerint, a szocialistákat „a lakótelepi prolik" segítették választási gyõzelemre.) A munkásszavazatokból azonban jutott a Fidesznek, a kisgazdapártnak, a MIÉP-nek is. A Munkáspárt szavazói elsõsorban a nyugdíjasok, munkanélküliek, betanított- és segédmunkások közül kerültek ki, az aktív szakmunkások aránya viszont alacsony volt.

Visszaesett a munkásosztály **szervezettsége**. A Horthy-rendszer idõszakában félmillió ipari munkásból 100-200 ezer volt „szervezett munkás" (szakszervezeti tag). A felszabadulás utáni évtizedekben a munkásság szervezettsége, szakszervezeti tagság tekintetében, gyakorlatilag százszázalékos volt. A szakszervezeti tagság automatikussá (sokak számára emiatt formá-

lissá) vált. A szakszervezet tevékenysége azonban sok helyen a segélyek és az üdültetés intézésében, kulturális és sportlétesítmények mûködtetésében, munkaversenyek szervezésében merült ki. A rendszerváltás után a megosztott és meggyengült, politikai támadások keresztüzébe került szakszervezetek taglétszáma 800 ezerre (az összes foglalkoztatott nem egészen egy negyedére) esett vissza. Sok üzemben, (a multinacionális cégek nagy részében), nem mûködik szakszervezet. Egyes üzemekben különbözõ szakszervezeti konföderációkhoz tartozó szakszervezetek konkurálnak egymással.

A munkások kollektív érdekvédelmi képessége kicsi. Csak ritkán nyúlnak a legerõsebb nyomásgyakorló eszközhöz: a sztrájkhoz. Tíz év alatt (1991-2001 között) 59 kisebb-nagyobb sztrájkra került sor. Elsõsorban a közszféra dolgozói (vasutasok, buszsofõrök, pedagógusok) sztrájkoltak. A magánszektorban csupán néhány kisebb, helyi jellegû sztrájk volt. A jobboldali kormányok (az MDF- és Fidesz-kormányok) megnyirbálták és korlátozták a szakszervezeti jogokat. De a szakszervezetek helyzete a szocialista kormányzás idején sem javult lényegesen. A szakszervezetek társadalmi megítélése és presztízse a közvélemény szemében alacsony.

Az „osztálypárt" koncepciójával az MSZP nyíltan szakított A nevébõl demonstratíve elhagyta a „munkás" jelzõt. Az újjászervezõdõ MSZMP (1993-tól Munkáspárt névvel) a munkásosztály pártjának vallotta magát, programjában továbbra is a munkások érdekeit kívánja képviselni, védelmezni. Az a törekvése azonban, hogy a munkásosztály politikai képviselõjeként a parlamentbe bejusson, eddig nem járt sikerrel. A munkásosztály parlamenti politikai képviselet nélkül maradt.

Ellenforradalmi idõszakok jellemzõje az **eszmei zûrzavar:** „Politika helyett csüggedés, demoralizálódás, szakadások, bomlás, hitehagyás, pornográfia"(LÖM 41. kötet 10. oldal). Az eszmei zûrzavar, csüggedés, demoralizálódás, hitehagyás eluralkodott a munkások körében is. A munkásszolidaritás meggyengült, az osztálytudat elhomályosodott. Felerõsödött és terjed a polgári ideológia hatása, kispolgári individualizmus, nacionalizmus, vallásosság, miszticizmus, alkoholizmus, mindenféle deviancia. A deklasszálódott, politikailag megbénult, eszmeileg megzavarodott munkásosztály politikai **tetszhalott**.

Feléled-e a tetszhalott?

József Attila írta a dolgozók közös sorsát és szolidaritását jelképezõ „ákácokról": *„Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? / Nem sors az egyes ember sorsa!"* Vajon munkásosztály „törzs"-e még, vagy már csak „torzsa"? Végleg kiszikkadt és elszáradt volna gyökere? Van-e még „saját sorsa", képes-e azt saját kezébe venni? Lesz-e ismét *„osztályharcban vasba öltözött"*, miként egy másik versében (*Munkások*) írta a költõ. *„Ákácok, vigyázzunk magunkra - az úri szélben ez a feladat"* – figyelmeztet versében József Attila. *„Zizegni minden bizalomra keserülõ e marxi munka, de kössünk, kössünk lágyan zsongva, a homok elfut, a föld megmarad"*. Az „úri szélben" ma is a „keserülõ marxi munka" a feladat: vigyázni magunkra, zizegni minden bizalomra, kötni, kötni lágyan zsongva. A felszínt beborító homok elfut, a föld – a munkásosztály – megmarad.

Vajon véglegesnek és megváltozhatatlannak kell tekintenünk a munkásosztály jelenlegi deklasszálódott állapotát, politikai bénultságát? Végleg megszûnt-e létezni a munkásosztály, vagy csak tetszhalott?

Egyes teoretikusok a munkásosztály deklasszálódott, „atomizálódott" állapotából, politikai bénultságából, a munkások helyzetének differenciáltságából, érdekvédelmi képességük meggyengüléséből arra az elsietett következtetésre jutottak, hogy munkásosztály már nem is létezik. A *„Gazdasági elit és a társadalom a magyarországi újkapitalizmusban"* címû könyv

szerzõje szerint ma Magyarországon csak a hatalmon lévõk, a tõke körül csoportosuló elitek képviselnek „osztályvonásokkal is rendelkezõ társadalmi rendet", alkotnak önálló osztályt. „A hatalmon lévõ renddel szemben más osztály nem szervezõdik". A munkásosztály szétforgácsolódott, atomizálódott. A bérbõl és fizetésbõl élõ „munkavállalók" „atomizáltságuknál", „helyzetük differenciáltságánál", „érdekérvényesítésük szétforgácsoltságánál" fogva nem képesek osztállyá szervezõdni, nem alkotnak önálló osztályt. Csak munkaadók és munkavállalók vannak, munkás*osztály* nem létezik.

Az értéktöbblet kisajátítását a tõkések által Szalai Erzsébet is *kizsákmányolásnak* tekinti, de kétségei vannak a tekintetben, hogy az „újkapitalizmus" mennyiben tekinthetõ *kizsákmányoló társadalomnak.* Csak akkor beszélhetnénk szerinte „általános kizsákmányolásról" (kizsákmányoló társadalomról), ha a láthatáron felsejlenének olyan termékeny utópiák, amelyek a kapitalista alapviszonyokat alapjaiban tagadják, és van számottevõ társadalmi bázisuk is. Ilyen termékeny utópiát (és ennek társadalmi bázisát) az „újkapitalizmusban" azonban nem ismer. A tõke értéktöbbletbõl való „jutalmazása" nélkülözhetetlen funkciót tölt be, függetlenül attól, hogy igazságos-e vagy sem: „a tõke „részesedése" az értéktöbbletbõl az erõforrások hatékony elosztásának motorja, abban a szélsõ esetben is, amikor a tõkés nem fejt ki effektív munkást, csak részvényvagdosó". Az elosztás minden olyan gyakorlata, amely „ellentétes a tõke által reprezentált hatékonysági kritériumokkal", szükségszerûen az erõforrások és a javak szûkített újratermeléséhez vezet. A kapitalizmusnak tehát nincs reális alternatívája. A „baloldali rendszerkritika" ebben a felfogásban csak a kapitalizmus „konkrét mûködési módját" bírálja, a fejlõdést a kapitalizmus alapviszonyain belüli „szerves, spontán, ugyanakkor lassú, vagyis evolutív folyamatoktól" várja.

Tamás Gáspár Miklós szerint társadalmunkban a munkásosztály csak gazdaságilag létezik (mint „bérmunkás proletárok osztálya"). Szellemileg és politikailag azonban nem létezik. Vezet-e út a gazdasági létezésétõl a szellemi és politikai létezéshez? Feléled-e a szellemi-politikai tetszhalott? A „forradalmi szindikalizmustól" várható ez, ahogyan Tamás Gáspár Miklós sejteti, vagy a marxista munkásmozgalom politikai és ideológiai megújulásától, ahogy a kommunisták gondolják?

„Ha a szocialista írók világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert a proletárokat *isteneknek* tartják. Éppen ellenkezõleg. Mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei... Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus idõlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és *létének* megfelelõen történelmileg mit lesz kénytelen tenni"(MEM 2. kötet 36. oldal) – írta Marx a **proletariátus világtörténelmi szerepérõl**. A proletariátus életfeltételeiben a „legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosulnak a tõkés társadalom összes életfeltételei" Ez kényszeríti „az embertelenség elleni lázadásra". Nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy „meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit". A proletariátust osztályhelyzete kényszeríti az „embertelenség elleni lázadásra".

Nem az a kérdés ma sem, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus bénult állapotában „idõlegesen mit képzel el céljának", hanem az, hogy: mi a proletariátus, és „létének megfelelõen történelmileg mit lesz kénytelen tenni"? A tõkés társadalom embertelen életfeltételei ma is a proletariátusban összpontosulnak. A proletariátus továbbra sem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy „meg ne szüntetné a mai (tõkés) társadalom *összes* embertelen életfeltételeit".

A tõkés kizsákmányolás ellen szervezetten harcoló munkásosztály nélkül a kapitalizmusnak sincs reális alternatívája. Legfeljebb „korlátozni", „ellenõrizni" lehet a tõkét, a „visszásságokat" lehet nyesegetni, a kizsákmányolás fokát lehet mérsékelni, de magát a kapitalizmust nem lehet megszüntetni: a kapitalizmus meghaladhatatlan. Ebben a felfogásban mindenféle

rendszerkritika szükségképpen a kapitalizmus keretein belül marad.

A kapitalizmus meghaladásának szükségszerûsége, marxista értelmezésben, magában foglalja a **„forradalmi" osztály történelmi szerepét** is. „Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerûségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály,* amely ezt a szükségszerûséget meghatározza. [...] Hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk" (LÖM 1. kötet 388-389. oldal). Ez a „társadalmi csoport" a munkásosztály.

A dialektikus determinizmus filozófiai elvét József Attila költõi formában fejezte ki: *„Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikát / s így mindenik determinált. / Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra."* Van-e vajon „bokra", lesz-e „virága" a jelenleg tetszhalott munkásosztálynak? Vagy széthull darabokra?

Az osztállyá szerveződés történelmi folyamata

A munkásosztály kétféle történelmi létformáját (fejlõdési szakaszát) ismerjük. Az elsõ az, amikor a nagyipar manufaktúrákban és gyárakban összegyûjti bérmunkások egymást nem ismerõ, konkurenciaharc által megosztott tömegét, azok azonban közös osztályérdekeiket még nem tudatosítják, nem harcolnak közösen a tõkések osztálya ellen. A munkások tömege „a tõkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az". Csak **„magánvalón"** (öntudatlanul és szervezetlenül) létezik. A konkurenciaharc által megosztott tömeg, nem tudatosan és szervezetten cselekvõ osztály. A munkásosztály másik létformája, amikor a munkások tudatosítják osztályhelyzetüket, politikailag osztállyá szervezõdnek, tudatos és szervezett politikai erõként lépnek fel. A munkásosztály ekkor kezd létezni **„magáért-valón"** is, „szenvedõ osztályból" tudatosan és szervezetten „cselekvõ osztállyá" válik.

Az osztályharcos munkásmozgalom kialakulása és fejlõdése hosszú megtorpanásoktól, vereségektõl és visszaesésektõl korántsem mentes történelmi folyamat. Fejlõdését többször akasztották meg, vetették vissza sokszor hosszú évtizedekre kudarcok, vereségek, ellenforradalom és fehérterror, külsõ ellenség és árulás, tehetetlenség, önemésztõ frakcióharc. József Attila szavaival: *„elpusztíthatatlant annyian, mióta kialakult naprendszerünk, nem pusztítottak eddig, bár sok a múlt".*

A mozgalmat gyakran **új formában** kellett **elölrõl kezdeni**. Az 1848-49-as forradalmak elbukása után feloszlatta magát a Kommunisták Szövetsége. A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) a Párizsi Kommün leverése után kénytelen volt beszüntetni tevékenységét. A munkásmozgalom azonban tovább élt: szocialista és szociáldemokrata munkáspártok szervezõdtek, megalakult a II. Internacionálé. Szociáldemokrata Munkáspárt alakult Magyarországon is. Csõdbe jutott az elsõ világháborúban szociálsoviniszta álláspontra helyezkedõ II. Internacionálé. A háborút követõen új forradalmi fellendülés kezdõdött, létrejöttek a kommunista pártok, megalakult a Kommunista Internacionálé. A forradalom gyõzelme Oroszországban a forradalmi proletariátus történelmi gyõzelme volt. A nemzetközi forradalmi hullám azonban hamarosan kifulladt. A Tanácsköztársaság Magyarországon és Bajorországban elbukott. Az elbukott forradalmakat ellenforradalom és fehérterror követte. A magára maradt Szovjet-Oroszországnak egyedül kellett belevágni a szocializmus építésébe. A Németországban a 30-as évek elején hatalomra került fasizmus üldözte és irtotta a kommunistákat, szociáldemokratákat, polgári antifasisztákat. Súlyos vereségek után, „fõnix-madárként", hányszor, de

hányszor támadt fel poraiból a már halottnak látszó munkásmozgalom? A 20 század utolsó évtizedeiben a nemzetközi munkásmozgalom eddigi történelmének legsúlyosabb vereségét szenvedte el. Újjászületik-e, „fönix-madárként" feltámad-e poraiból. **Feléled-e a tetszhalott proletariátus?**

A proletárforradalmak „állandóan bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag mát elvégzetthez, hogy megint újra elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemásságait, gyengeségeit és gyatrasságait" – jellemezte Marx a tizenkilencedik század proletárforradalmait (MEM 8. kötet 108. oldal). Vereségekből is lehet tanulni. „Még jobban, mint a győzelmekből". Lenin csak azokat kommunistákat nevezte menthetetleneknek, akik azt képzelik, hogy a munkásosztály ügyét „tévedések nélkül, visszavonulások nélkül, a végig nem vittnek többszöri átalakítása nélkül", sikerre lehet vinni. Ezzel szemben: „Nem vesztek el (és minden bizonnyal nem is vesznek el) azok a kommunisták, akik nem ringatják magukat illúziókban, de nem is csüggednek el, akik megőrzik szervezetük erejét és rugalmasságát, hogy ismételten „elölről kezdhessék" a hihetetlenül nehéz feladat megoldását" (LÖM 44. kötet 314. oldal). Ma is sok mindent elölről kell kezdenünk. Illúziók és csüggedés nélkül. Minden azon múlik: mennyire tanultunk a vereségből? Képesek vagyunk-e az ismételt újrakezdésre? Megőriztük-e szervezetünk erejét és rugalmasságát? A deklasszálódott és demoralizálódott, ma csupán „magánvalón" létező munkásosztályt újra „magáért-valón" is létező osztállyá kell szervezni.

Az osztályegyesülés szervezeti formája

A munkásosztály osztályszerveződésében fontos szerepet játszottak, s ma is fontos szerepet játszanak, **a szakszervezetek**. A szakszervezetet Engels a munkásosztály „tulajdonképpeni osztályszervezetének" nevezte, amelyben „napi harcát a tőke ellen megvívja", „iskolázza magát". (MEM 19. kötet 4. oldal) Lenin szerint: „A szakszervezetek a munkások szétforgácsoltságáról és tehetetlenségéről átmenetet jelentenek az osztályegyesülés *kezdetéhez*" (LÖM 41. kötet 32. oldal).

Az elmúlt időszakban Magyarországon meggyengültek a szakszervezetek. Taglétszámuk és szervezettségük, érdekvédelmi képességük csökkent, a szakszervezeti mozgalom egysége megbomlott. Miközben a tőkésosztály szervezetei erősebbek lettek. Gazdasági és szociális kérdésekben mindenütt a tőkések akarata és érdeke érvényesül. „A rendszerváltozás óta eltelt több mint egy évtized alatt a magyar szakszervezeti mozgalom kritikus helyzetbe került" – állapította meg a vasas szakszervezet 125 éves évfordulója alkalmával „születésnapi töprengéseiben" a Vasas Szakszervezeti Szövetség elnöke (*Ezredvég, 2002. március*). „A hazai szakszervezeti mozgalom a huszonnegyedik órában van, ami azonnali összefogást sürget." Erős és egységes szakszervezeti mozgalom megteremtése Magyarországon ma történelmi felelősség és szükségszerűség. „Felelősség a szakszervezetek alapítói és a jövő munkás nemzedékei iránt. Szükségszerűség a ma munkavállalói életnívójának gyors – a gazdasági teljesítményekkel összhangban álló – növelése érdekében" – olvashatjuk a vasas szakszervezet elnökének írásában. A munkásmozgalom megújulása csak megerősödött szakszervezetek, egységes szakszervezeti mozgalom, a nemzetközi munkásszolidaritás bázisán lehetséges.

A nemzetközi tőke globálissá vált uralmával csak erős és egységes szakszervezeti mozgalom veheti fel a harcot. Növekszik **a szakszervezetek nemzetközi összefogásának** jelentősége. „Döntő jelentőségű, hogy erős európai szakszervezeti mozgalmunk legyen" – jelentette ki az Európai Szakszervezeti Szövetség képviselője Budapesten, egy szakszervezeti gyűlésen. Az utóbbi időben Európa számos országában növekszik a szakszervezetek aktivitása, gyakoribbá

váltak a sztrájkok, tiltakozó tömegmegmozdulások. Önkritikusan állapítja meg a már idézett magyar szakszervezeti vezető: „Történelmi lemaradásban vagyunk a nemzetközi szakszervezeti mozgalomban elkezdődött folyamatoktól", a magyar szakszervezeteknek felzárkózását és a nemzetközi munkásszolidaritás fokozott érvényesítését sürgetve. Szakszervezetek részvételével és támogatásával napjainkban új „antiglobalizációs" (globalizáció-kritikai) mozgalom (Szociális Világfórum, Európai Szociális Forum, ATTAC) van kibontakozóban. A világméretű mozgalom azt a beszédes jelszót tűzte zászlajára: „Lehet más a világ!".

A szakszervezetek elsődleges feladata az érdekvédelmi harc: a munkások gazdasági érdekeinek védelme, gazdasági és szociális helyzetük javítása. „A gazdasági harc a munkások kollektív harca a munkáltatók ellen a *munkaerő eladásának* kedvező feltételeiért, munka- és életfeltételeinek megjavításáért." (LÖM 6. kötet 56. oldal) Működésükben nem ritkán tapasztalható szakmai merevség, szűklátókörűség, opportunizmus is érvényesül. „A proletariátus fejlődése azonban sehol a világon nem ment és nem mehetett végbe másként, mint a szakszervezetek útján." A proletariátus osztályszerveződése ma sem történhet más úton.

A szakszervezet csak az első lépés a munkásosztály osztállyá szerveződésében. Ahogy Marx megjegyezte: jó szolgálatot tesz a munkásoknak, de csak „az okozatok, nem pedig az okozatok okai ellen harcol", „csillapítószereket alkalmaz, de a betegséget nem gyógyítja".

Az osztályegyesülés legmagasabb formája a **párt.** A politikában az osztályokat általában pártok képviselik és vezetik. Párt nélkül a munkásosztály nem válhat „magáért-valón" is létező osztállyá. A kispolgári szocialisták az osztályharcot valamiféle általános humanizmus, egyetemes „ember-szeretet" prédikálásában oldották fel., a munkásosztály forradalmi pártját pedig „egyenlőséget", „testvériséget", „igazságosságot", „emberszeretetet" hirdető társasággal pótolták. Ilyen szervezet volt a német munkások által a tizenkilencedik század 40-es éveiben Londonban létrehozott „Igazak Szövetsége", amely a „minden ember testvér" jelszót tűzte zászlajára. Marx és Engels azzal a feltétellel léptek be Szövetségbe, és vállalták el a Szövetség Kiáltványának kidolgozását, hogy a társaság nevét *Kommunisták Szövetségére* változtatják, és a „minden ember testvér" jelszót „*Világ proletárjai egyesüljetek!*" jelszóra cserélik. A Szövetség nevéhez és a Kiáltvány címéhez azért választották a „kommunista" jelzőt, mert abban az időben – ahogyan Engels később a *Kommunista Kiáltvány* előszavában írta – Európában akkor „a szocializmus burzsoá mozgalmat, a kommunizmus munkásmozgalmat jelentett". „Szocialistának a különböző utópisztikus rendszerek híveit" és „a legkülönfélébb szociális kuruzslókat" nevezték, „olyan embereket, akik a munkásosztály mozgalmán kívül álltak, és inkább a „művelt" osztályoknál kerestek támogatást". „A munkásosztálynak az a része, amelyik meggyőződött a pusztán politikai átalakulások elégtelenségéről és a társadalom teljes átformálásának szükségességét hirdette, ez a rész akkor *kommunistának* nevezte magát". A Kommunisták Szövetségét tekinthetjük az első forradalmi munkáspártnak. A Kommunista Kiáltvány volt a forradalmi munkáspárt első marxista programja, amelyben Marx és Engels először fejtették a proletariátus kommunista pártjának szerepét. „A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik. [...] A gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghaladóbb és leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják. [...] A munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövőjét is képviselik" - olvashatjuk a *Kommunista Kiáltványban* (MEM 4. kötet 453., 469. oldal)

Az 1864-ben, „a tőke kozmopolita összeesküvésével szemben a munka nemzetközi szervezeteként" jött létre a *Nemzetközi Munkásszövetség.* Szervezeti szabályzatának indoklásában Marx leszögezte: „a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia". „A proletariátus a vagyonos osztályok egyesített hatalma ellen vívott harcában mint osztály csak akkor léphet fel, ha maga is külön politikai párttá szerveződik, amely szembehelyezkedik minden régi, a vagyonos osztályok által alakított párttal. A proletariátusnak politikai

pártban való megszervezésére azért van szükség, hogy ez biztosítsa a társadalmi forradalom győzelmét és végső célját – az osztályok megszüntetését." (MEM 16. kötet 22. oldal.)

Marx és Engels mindvégig következetesen képviselték, védelmezték a munkásosztály önálló pártjának szükségességét. Amikor Bernstein és más opportunistáknak azt javasolták, hogy a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt ne „egyoldalú munkáspárt" legyen, hanem „minden emberszeretettől átitatott férfiú sokoldalú pártja", melynek irányítását a „tudatlan és műveletlen" munkásoktól a vagyonos osztályok „művelt képviselőinek" kell átvenniük, Marx a német párt vezetőihez intézett körlevélben tiltakozott a javaslat ellen. (MEM 19. kötet 147-163. oldal) Emlékeztetett: a Kommunista Kiáltvány is lehetségesnek tartotta, hogy a vagyonos osztály egyes tagjainak csatlakozzanak „ahhoz az osztályhoz, a harcoló proletariátushoz, amelyé a jövő". (Marx jól tudta, hogy „egyes egyéneket nem mindig az az osztály határoz meg, amelyhez tartoznak".) Ezek az emberek azonban – mutatott rá Marx – csak két feltétellel válnak a proletár mozgalom hasznára. Először is, „igazi műveltségi elemeket kell magukkal hozniok", „másodszor, ha ilyen, más osztályokból származó emberek csatlakoznak a proletár mozgalomhoz, ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait." Károsnak és megengedhetetlennek tartotta azonban, hogy „a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat" megpróbálják összhangba hozni „a legkülönfélébb elméleti álláspontokkal, amelyeket ezek az urak egyetemről vagy máshonnan hoztak magukkal, s amelyek közül az egyik zavarosabb, mint a másik". (MEM 19. kötet 161-162. oldal)

Ma is akadnak, akik a Munkáspártot „egyoldalú munkáspártból" „a modern néppárt ideáltípusának" megfelelő párttá javasolják átalakítani. Ifjú „politológus szakértők"a Munkáspárt elnöksége számára felkérésre készített dolgozatukban azt fejtegették: „ A rendszerváltás veszteseinek érdekeit új alapokon kell védelmezni. Nem osztállyá szervezni őket, hanem segíteni nekik kitörési utat találni helyzetükből. A cél, amelyre a Munkáspárt szerveződött: a Kádár rendszer munkásosztálya érdekének védelme – mint kiderült – nem tudott modernizációs céllá válni és megvalósulni. A munkásosztály, a világ fejlett részeihez hasonlóan, felbomlott. Az individumot, és lényegében az egész társadalmat, kell egy boldogabb világba átvinnünk" (*Kiss Viktor- Malkovics Tibor:* „A Munkáspárt mint virtuális tömegpárt", kéziratban). Vagyis, a („felbomlott") munkásosztály érdekének következetes védelme, osztállyá szervezése helyett „az individumot és lényegében az egész társadalmat átvinni egy boldogabb világba". A „felületesen elsajátított gondolatok", az „egyetemről vagy máshonnan hozott zavaros elméletek" különösen veszélyesek lehetnek a párt számára akkor, amikor átalakulóban van arculata. Ilyen időszakokban az első pillanatra „jelentéktelennek" tűnő hiba is – Lenin szavaival – „sok-sok évre eldöntheti a mozgalom és a párt jövőjét".

Szekták létezése és egymás elleni harca a mozgalmon belül mindig fordított arányban állt a valódi munkásmozgalom fejlettségével. „Amíg a szektáknak (történelmileg) van létjogosultságuk, addig a munkásmozgalom még nem érett meg önálló történelmi mozgalomra. De mihelyt eléri ezt az érettséget minden szekta reakcióssá válik" – írta Marx.(MEM 33. kötet 318. oldal)

A mozgalomban súlyos vereségek után nem volt ritka az egymással civakodó különféle „szekták" megjelenése és egymás elleni elkeseredett harca. Engels a Párizsi Kommün után írta: „minden meghiúsult forradalom után a különböző pártárnyalatok csoportosulnak, kölcsönösen egymás szemére vetik, hogy a szekér kátyúba került, árulással és minden lehető egyéb halálos bűnnel vádolják egymást" (MEM 18. kötet 500. oldal). A „szekták" és a különféle pártcsoportosulások csatározásairól írta Marx: „életre-halálra küzdenek egymással, akárcsak a római birodalom keresztény szektái a legsúlyosabb üldözések közepette" (MEM 33. kötet 572. oldal). Hasonló ma is tapasztalható.

A munkásosztály marxista pártja történelmileg a **jobboldali opportunizmus** és a **„baloldali szektásság"** elleni harcban jött létre, erősödött és fejlődött. A „baloldali szektásságot" (amely többek között abban fejeződött ki, hogy egyes „baloldali kommunisták" helytelenül

értékelték „a párt szerepét és feladatát az osztályhoz és a tömegekhez való viszonya terén, s tagadták a forradalmi kommunistáknak azta kötelességét, hogy a polgári parlamentekben és a reakciós szakszervezetekben dolgozzanak") Lenin a kommunizmus gyermekbetegségének nevezte. A kommunisták kötelességének tartotta, hogy a mozgalmuk gyengeségeit ne hallgassák el, hanem nyíltan bírálják azokat, annak érdekében, hogy minél gyorsabban megszabadulhassanak tőlük. Arra figyelmeztetett, hogy kommunista *pártnak,* ha a forradalmi *osztály,* a proletariátus előőrse, élesapata akar lenni, meg kell tanulnia „nemcsak proletár, hanem *nem* proletár *tömegek,* a dolgozók és kizsákmányoltak tömegeinek vezetését is" (Lenin: *A „baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége.* LÖM 41. kötet 90. oldal).

Osztálypolitika és szövetségi politika

„A gothai program kritikájá"-ban Marx élesen bírálta azt a szektás jelszót, hogy „a proletariátussal szemben valamennyi többi osztály egyetlen reakciós tömeg". A proletariátus helyzeténél fogva a legkövetkezetesebben forradalmi osztály, mivel csak a burzsoázia hatalmának megdöntésével és a kapitalizmus megszüntetésével szabadíthatja fel magát. A kispolgári rétegek egyfelől, kistulajdonosként a burzsoáziához húznak, támogatják a polgári pártokat, másfelől, a tőkés konkurenciától szenvedő kisárutermelőként potenciális szövetségesei a munkásosztálynak. A munkásosztály fontos politikai feladata, hogy a tőke elleni harcban maga mellé állítsa a *nem proletár dolgozók* (parasztok, kisiparosok, kézművesek, kisvállalkozók, értelmiségiek stb.) minél szélesebb rétegeit.

Szövetségesek, szövetségi politika nélkül Lenin szerint egyetlen osztály, egyetlen párt sem győzhet. A munkásosztály szövetségi politikájának egyik fő követelménye az ingadozó kispolgári rétegek megnyerése. A munkásosztály, meghatározott politikai célok érdekében, a burzsoázián belüli ellentéteket kihasználva, ideiglenes szövetségre léphet bizonyos polgári körökkel is. „Csak az félhet az ideiglenes szövetségektől, még ha megbízhatatlan emberekkel kötik is őket, aki nem bízik önmagában" (LÖM 6. kötet 15. oldal). A burzsoázián belüli különbségek és nézeteltérések Lenin szerint csak a tiszta, vagyis az absztrakt, tömegméretű gyakorlati akciókra még nem érett kommunista mozgalom szempontjából lényegtelenek és jelentéktelenek. „A tömegek gyakorlati akciójának szempontjából azonban ezek a különbségek igen-igen fontosak. Az olyan kommunistának, aki nemcsak öntudatos, meggyőződéses, az eszméitől áthatott propagandista, hanem a *tömegek* gyakorlati vezetője is akar lenni, legfőbb teendője, legfőbb feladata az, hogy ezeket a különbségeket figyelembe vegye. [...] A kommunizmus eszméje iránti legmesszebbmenő odaadást párosítani kell azzal a képességgel, hogy belemenjünk minden szükséges gyakorlati kompromisszumba, lavírozásba, egyezkedésbe, kerülőutakba, visszavonulásba és más hasonlókba".(LÖM 41. kötet 76-77. oldal)

Az imperializmus korszakában szükségszerűen kiéleződnek a gazdasági és politikai ellentétek a kizsákmányoló tőkésosztályon belül is. Legreakciósabb része megriadva a tömegek növekvő elégedetlenségtől, saját osztályuralmát a polgári demokrácia felrúgásával, jobboldali, szélsőjobboldali nacionalista mozgalom segítségével, a politikai (szükség esetén katonai) diktatúra erőszakos eszközeivel igyekszik fenntartani és érvényesíteni. Osztálytartalmát és funkcióját tekintve a *fasizmus* a finánctőke legreakciósabb, legagresszívabb részének erőszakos uralma. A **fasizmus** nem véletlen történelmi baleset, az imperialista kapitalizmus törvényszerű terméke. József Attila velős tömörséggel fogalmazott: „Tőke és Fasizmus jegyesek. / Minden külön értesítés helyett." A fasizmus elleni harcban a munkásosztálynak és pártjának elsőrendű feladata és kötelessége minden demokratikus politikai erővel, benne polgári demokratákkal és antifasisztákkal összefogni.

A fasizmus veszélye, a „lopakodó fasizmus" mutatkozik meg ma többek között a nagy „ipari-katonai komplexumok" megnövekedett szerepében, a féktelen fegyverkezésben, büntető és „preventív" háborúkban, az elnyomó apparátusok és titkosszolgálatok hatalmának növelésében, a terrorizmus és ellenterrorizmus nemzetközi eszkalációjában, katonai és politikai puccsok szervezésében, haladó szervezetek korlátozásában, üldözésében és betiltásában, nem utolsó sorban az idegengyűlölet és rasszizmus, jobboldali és szélsőjobboldali populizmus terjedésében. A történelem arra tanít, hogy a munkásmozgalmat és polgári demokráciát egyaránt fenyegető fasizmus csak közös erővel, az antifasiszta erők összefogásával állítható meg és győzhető le. Ennek hiánya a jobboldali és szélsőjobboldali erők malmára hajtja a vizet, megkönnyíti és segíti a fasizmus hatalomra kerülését, ahogyan annak idején, 1933-ban, ez Németországban történt. A fasiszta veszéllyel szemben a polgári demokrácia védelme a munkásosztálynak is elsőrendű politikai érdeke. A jobboldali, szélsőjobboldali erők felülkerekedése és „bebetonozása" még kedvezőtlenebb és nehezebb politikai feltételeket teremtene a munkásosztály számára.

Osztálypolitika és szövetségi politika nem zárják ki egymást. A szövetségi politika nem jelenti a munkásosztály pártjáról és önálló politikájáról való lemondást. Éppen ellenkezőleg: a következetes osztálypolitika feltételezi és megköveteli az átgondolt szövetségi politikát, a munkásosztály politikai kapcsolatainak fejlesztését és erősítését a különböző dolgozó rétegekkel, agrárdolgozókkal, városi kispolgári rétegekkel, értelmiségiekkel, a burzsoázián belüli különbségek és ellentétek kihasználását, a közös ellenség elleni politikai összefogást.

Politikai osztálytudat

A munkásosztály politikai egyesüléséhez **politikai osztálytudatra** van szükség. „A politikai osztálytudatot a munkás *csak kívülről,* vagyis olyan területről kaphatja, amely kívül esik a gazdasági harc körén, a munkások és a munkáltatók kölcsönös viszonya körén. Ez a tudat kizárólag egyetlen forrásból meríthető, ez pedig az *összes* osztályoknak és rétegeknek az államhoz és a kormányhoz való viszonya, az *összes* osztályok egymás közötti viszonya" (LÖM 6 kötet 73 oldal). A politikai osztálytudat akkor alakul ki, amikor az osztály tagjai megtanulják szemmel tartani *„valamennyi* társadalmi osztályt, szellemi, erkölcsi és politikai életük *minden* megnyilvánulásában", amikor hosszas, szívós, változatos munka útján megszerezték „a bonyolult politikai kérdések gyors és helyes megoldásához szükséges ismereteket, tapasztalatokat, kifejlesztették az ismereteken és tapasztalatokon kívül szükséges politikai érzéket".

Mindenekelőtt a legöntudatosabb munkások közül ki kell termelni *„saját* proletár osztálypolitikusait, olyanokat, akik nem rosszabbak a burzsoá politikusoknál", akik elsajátították a szükséges elméleti és politikai ismereteket, a politikában való jártasságot, gyakorlati politikai érzéket, akik pártba szerveződve **az osztály politikai élcsapatát** alkotják. Az élcsapat azonban önmagában kevés. „Egyedül az élcsapattal győzni nem lehet. Egyedül az élcsapatot a döntő harcba vetni, akkor, amikor még az egész osztály, a nagy tömegek, nem helyezkedtek arra az álláspontra, hogy vagy közvetlenül támogatják az élcsapatot, vagy legalábbis jóindulatú semlegességet tanúsítanak irányában, nemcsak ostobaság, bűn is lenne." (LÖM 41. kötet 74. oldal) A politikát „semmi esetre sem szabad csak egy csoport vagy egy párt kívánságainak és nézeteinek, öntudatosságának és harckészségének alapján alakítani". A politika „az adott országon belül működő erők, csoportok, pártok, osztályok és tömegek *összességének* figyelembe vételét" követeli meg.

Az „élcsapatnak" ahhoz, hogy a politikában eligazodjon, és *vezetni* is képes legyen a munkásosztályt, *képeznie* kell önmagát is. A pártot Lenin képletesen egy „nagy iskolához"

hasonlította. „Ez a nagy iskola soha és semmilyen körülmények között nem feledkezhet meg az ábécé tanításáról, a tudás elemeinek és az önálló gondolkodás elemeinek oktatásáról. De ha valaki az ábécére való hivatkozással ki akarna térni a felsőfokú tudás kérdései elől, ha valaki ennek a felsőfokú tudásnak (amely az ábécét tanulók köréhez képest sokkal kisebb kör számára hozzáférhető) bizonytalan, kétes, „szűk" eredményeit kezdené szembeállítani az elemi iskola tartós, mély, széles és biztos eredményeivel, az hihetetlen rövidlátásról tenne tanúságot. Mert a felsőfokú tudás kérdéseinek mellőzése csak megkönnyítené a kuruzslóknak, a demagógoknak és a reakciósoknak a dolgát, hogy félrevezessék azokat, akik csak az ábécét tanulták meg." (LÖM 10. kötet 115. oldal)

Sem az „ábécé tanításáról", sem a „tudás és önálló gondolkodás elemeinek oktatásáról" ma sem feledkezhetünk meg. A marxista pártnak állandó feladata, hogy megszervezze saját soraiban **a marxizmus elméleti alapjainak tanulmányozását és elsajátítását**. Különösen fontos, hogy a fiatalok, a munkásmozgalomba nemrég bekapcsolódott „újoncok" is megismerjék és elsajátítsák a marxizmus elméleti alapjait. A mozgalomba „újabb és újabb újoncok bekapcsolódása" elkerülhetetlenül „elméleti és taktikai ingadozásokkal", „régi hibák megismétlődésével" jár. Ezért „az újoncok ‚kiképzésére' minden ország munkásmozgalma időnként hol több, hol kevesebb energiát, időt, figyelmet fordít" (LÖM 20. kötet 59. oldal.) A fiataloknak az elmúlt évtizedben nem volt lehetőségük a marxista elmélet megismerésére és tanulmányozására. A marxizmust legfeljebb hallomásból, rosszabb esetben ellenfeleinek rágalmaiból ismerik. Sokan azok közül, akik korábban tanulták a marxizmust, nagyon felületesen és egyoldalúan sajátították el azt. Betanultak, bemagoltak, és gépiesen ismételgetnek egyes jelszavakat, anélkül, hogy megértették volna azok elméleti kritériumait. Egyes politikai jelszavak bemagolása, gépies ismételgetése azonban nem elegendő. Jelentésük és jelentőségük megértéséhez, elméleti alapjainak és kritériumainak ismerete és megértése is szükséges. Ezért ma a marxizmus tanulását és tanítását az alapoktól elindulva, „a tudás és önálló gondolkodás elemeinek" oktatásával és elsajátításával kell újra elkezdenünk.

Amióta a szocializmus elmélete tudomány lett, megköveteli, hogy tudományként is kezeljék, és tudományosan műveljék – figyelmeztette Engels a munkáspártok akkori vezetőit. A pártnak, hangsúlyozta, szüksége van a tudományra. A tudomány pedig nem fejlődhet elméleti munka, a vita és a bírálat szabadsága nélkül. Engels figyelmeztetése és tanácsa ma is időszerű. Marxista elméleti munka nélkül a párt nem képes a politikai élcsapat feladatát teljesíteni. Különösen fontos feladata az osztályviszonyok tanulmányozása. A marxista párt elméleti munkájának minden időszakban főleg arra kell irányulnia, hogy tanulmányozza **„az egyes osztályok társadalmi és politikai helyzetét, helyzetük összes sajátosságait"** (LÖM 6. kötet 76. oldal).

A politikai élcsapat szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyik politikai felvilágosító munkával fejleszti és emeli az egész munkásosztály politikai tudatosságát. „Nevelnünk kell a bérmunkások egész osztályát az egész emberiségnek minden elnyomás alól való felszabadításáért vívott küzdelem harcosának szerepére, állandóan oktatnunk kell ennek az osztálynak egyre újabb rétegeit, tudnunk kell közeledni ennek az osztálynak legszürkébb, legalacsonyabb színvonalon álló, a mi tudományunktól meg az élet tudományától legkevésbé érintett tagjaihoz". „Tanítva őket nem csupán könyvekből, hanem azzal is, hogy részt veszünk a proletariátus e legszürkébb és legalacsonyabb színvonalon álló rétegeinek mindennapos küzdelmeiben". (LÖM 10. kötet 334. oldal)

A **munkások között végzendő politikai felvilágosító munkáról** írta Lenin: „Nem engedhetjük meg semmilyen, egyáltalán semmilyen politikai viharnak – még kevésbé politikai díszletváltozásnak –, hogy elvonjon bennünket ettől az égetően fontos munkától. A politikai tevékenység e munka nélkül elkerülhetetlenül játszadozássá fajulna, mert ez a munka csak akkor és abban a mértékben válik komoly jelentőségűvé a proletariátus számára, amilyen mértékben felemeli egy meghatározott osztály tömegét, felébreszti érdeklődését, s arra készteti,

hogy az eseményekben aktívan, vezetõ módjára vegyen részt"(LÖM 10. kötet 333. oldal). Ez a munka ellenforradalmi idõszakokban, a munkásmozgalom apálya idején különösen nehéz. „Forradalmi körülmények között nem nehéz forradalmárnak lenni, sokkal nehezebb és becsesebb a nem forradalmi körülmények között végzett munka" (LÖM 41. kötet 78. oldal).

A rendszerváltás „politikai vihara" sem vonhat el bennünket ettõl az „égetõen fontos" munkától. A tõkés rendszerváltást követõen, „ellenforradalmi" idõszakban kell felébreszteni, és a politikai osztályöntudat színvonalára emelni a „deklasszálódott", bénult állapotba került munkásosztályt. Ez különösen szívós és türelmes munkát követel a kommunistáktól. Olyan módszereket, amelyekkel „öntudatlan, ingadozó, passzív tömegek között is eredményesen lehet dolgozni". Kitartóan és türelmesen tanítva a munkástömegeket, nem csupán könyvekbõl, hanem azzal is, hogy „részt veszünk a proletariátus legszürkébb és legalacsonyabb színvonalon álló rétegeinek küzdelmeiben". El kell jutnunk a munkásosztály (bérmunkások osztálya) minden régi és új rétegéhez, ipari és mezõgazdasági munkásokhoz, magasan kvalifikált és alacsonyabb szakképzettségû munkásokhoz, fizikai és szellemi foglalkozásúakhoz. Az egész osztályt, az osztály újabb és újabb rétegeit kell nevelni és oktatni. E nélkül tevékenységünk könnyen „játszadozássá" fajulhat, s tevékenységünk nem érdemli meg a kommunista nevet.

Jelenleg a polgári ideológia uralkodik társadalmunkban. A szocialista ideológiát a polgári ideológia ellen folytatott szívós ideológiai harcban, aktív ideológiai munkával kell bevinni munkásosztály tudatába. A kérdés ma is, akárcsak Lenin idején, úgy merül fel: **„burzsoá ideológia vagy szocialista ideológia?"** Nincs ideológiai középút, az emberiség semmiféle „harmadik ideológiát" nem dolgozott ki. A „harmadik utas" ideológia ma is a polgári ideológia egyik (burkolt) formája. „A szocialista ideológia **mindennemû** lekicsinylése, **mindennemû mellõzése** egyszersmind a burzsoá ideológia erõsítését jelenti".(LÖM 6. kötet 37. oldal)

A munkásosztály, osztályhelyzeténél fogva, spontánul vonzódik a szocializmushoz, de önállóan szocialista ideológiát kidolgozni nem képes. Saját erejébõl legfeljebb „trade-unionista", szakszervezeti tudatot képes kifejleszteni: azt a felismerést, hogy közvetlen érdekeinek védelmére szakszervezetekben kell egyesülnie. A szocializmus tudományos elméletét, filozófiai, történelmi, közgazdasági elméleti alapokon, a munkásosztály álláspontjára helyezkedõ értelmiségiek dolgozták ki. A szocialista ideológia kidolgozásában munkások nem, mint munkások, hanem mint „autodidakta" teoretikusok vettek részt, olyan mértékben, amilyen mértékben elsajátították koruk ismereteit. A szocialista ideológiának bevitele nélkül az egyszerû munkásokat ösztönösen hatalmába keríti „a leginkább elterjedt", „terjesztésének mérhetetlenül több eszközével rendelkezõ" burzsoá ideológia.

Az imperialisták a 20. század utolsó évtizedeiben politikai és ideológiai „keresztes hadjáratot" hirdettek a „gonosz birodalmának" kikiáltott szocializmus ellen. Az ideológiai háború minden lehetséges eszközét bevetették. „Emberek és eszmék szabad áramlása" a gyakorlatban a polgári ideológia eszméinek és elméleteinek terjesztését és népszerûsítését jelentette. A másik oldal, a „szocialista oldal", átengedte a terepet és a kezdeményezést a polgári ideológiának, lebecsülte és elhanyagolta az ideológiai harcot. Az egykori szocialista országok rendszerének politikai összeomlásához ez is hozzájárult.

A meggyengült, defenzívába szorult „létezõ szocializmus" nem tanúsított komolyabb ellenállást az agresszívan támadó, „sokkal régebbi eredetû" polgári ideológiával szemben, amely „a terjesztés mérhetetlenül több eszközével rendelkezett". A „legkülönbözõbb formákban újra meg újra feltámasztott" polgári ideológia szinte ellenállás nélkül hatolhatott be a „szocialista országok" társadalmába, kerítette hatalmába a deklasszálódó, demoralizálódó, politikailag és ideológiailag kiszolgáltatott munkásosztályt. A marxista munkáspártok elõtt ma újra az a feladat áll, hogy **a munkásosztály tudatába bevigyék kívülrõl a szocialista ideológiát, egyesítsék a munkásmozgalmat és a szocializmust.**

• • •

Több mint másfél évszázada az angliai munkásosztály helyzetéről írt könyv előszavában Engels büszkeségének és örömének adott hangot, hogy könyvével igazságot szolgáltathat egy „elnyomott és megrágalmazott osztálynak", amely minden hibája és helyzetének hátránya ellenére tiszteletet érdemel. „Engels volt az *első*, aki megmondta, hogy a proletariátus *nemcsak* szenvedő osztály; hogy a proletariátust éppen gyalázatos gazdasági helyzete feltartozhatatlanul előre taszítja és rákényszeríti arra, hogy harcoljon végleges felszabadulásáért. A harcoló proletariátus pedig *maga fog segíteni magán*. A munkásosztály politikai mozgalma elkerülhetetlenül eljuttatja a munkásokat ahhoz a felismeréshez, hogy a szocializmuson kívül nincs számukra kivezető út. Másfelől a szocializmus csak akkor lesz majd erővé, ha munkás*osztály politikai* harcának céljává válik" (LÖM 2. kötet 8-9. oldal). Engels könyvében az angol munkásoknak üzent, de szavai valamennyi tőkés ország munkásaihoz, többek között a mai és a jövendő munkásosztályhoz is szólnak: „Csak előre a megkezdett úton. Sok akadályt kell még leküzdenetek; legyetek állhatatosak, legyetek bátrak – sikeretek biztos, és minden egyes lépés azon az úton, amelyet meg kell tennetek, közös ügyünknek, az *emberiség* ügyének javára válik" (MEM 2. kötet 219. oldal).

A nemzetközi munkásosztály által megtett másfél évszázados út nehéz és rögös volt. A munkásmozgalom újjászületésének útja is hosszúnak és nehéznek ígérkezik. Egy forradalmi osztály célkitűzésének megvalósításához, az osztályok és osztály-kizsákmányolás végleges megszüntetéséhez, a tőkés gazdasági rendnek kommunista társadalmi renddel történő felváltásához, másfél évszázad történelmileg nem túl hosszú idő. Ennél jóval hosszabb időt, több évszázadot, vett igénybe a tőkés termelési mód kialakulása és megszilárdulása. Sok akadályt kellett leküzdeni. A harcoló proletariátus nem egyszer elbotlott az előtte tornyosuló akadályokon. Ismételten visszatért a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdje. Kegyetlen alapossággal gúnyolta első kísérleteinek felemásságait, gyengeségeit és gyatraságait. Magyarországon a munkásosztály, a tőkés rendszerváltás veszteseként, több más tőkés ország proletariátusához hasonlóan, deklasszálódott, demoralizálódott, tetszhalott állapotban van. Ma inkább csak szenvedő osztály, nem pedig harcoló osztály. A proletariátust azonban éppen mai gyalázatos helyzete fogja rákényszeríteni, hogy újra kezdje harcát felszabadulásáért. Önmagán csak a harcoló proletariátus segíthet. A munkások számára, hosszú távon, a szocializmuson kívül ma sincs más kiút. Leninnek igaza volt: a szocializmus akkor lesz újra valóságos erővé, amikor a munkások politikai harcának céljává válik.

Engels buzdító szavai az angol munkásokhoz: „legyetek állhatatosak, legyetek bátrak", ma is időszerűek. Az európai szocialista országok „összeomlása" súlyos csapás a munkásosztályra, de nem jelenti a munkásosztály megszűnését, és harcának végét sem jelentheti. József Attila írta:

„Ha beomlanak a bányát
vázazó oszlopok,
a kincset azért a tárnák
őrzik és az lobog.
És mindig újra nyitnák
a bányászok az aknát,
amíg szívük dobog."

A bányát vázazó oszlopok egyelőre beomlottak. De amíg vannak „bányászok" – munkások –, akiknek szívük dobog, vannak, és lesznek, akik a kincseket őrző bányát újra nyitják. Ne feledhetjük azonban, hogy – a költő szavaival szólva – „*véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyerünk*".

(Készült 2003. május-augusztusban a Munkáspárt Ideológiai Bizottságának Elméleti Albizottsága számára)